

Державний комітет України з фізичної культури і спорту
Львівський державний інститут фізичної культури

Кафедра українознавства

Падовська О. М.

**Українська та зарубіжна
культура
Розділ III
Культура Середньовіччя**

Конспект лекцій для студентів I курсу

Львів 2002

Уклала

Олена Падовська, кандидат мистецтвознавства

Рецензенти:

Кандидат філософських наук, професор кафедри загально-академічних дисциплін Львівської філії Міжрегіональної Академії управління персоналом Огірко О.В.

Кандидат історичних наук, доцент, директор Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка Якимович Б.З.

Рекомендовано до друку як конспект лекцій Методичною радою Львівського державного інституту фізичної культури (протокол № 3 від 24 січня 2002 р.)

© Падовська О.М.

ЗМІСТ.

Вступ	2
Тема 6. Культура Візантії та Європейського Середньовіччя	3
1. Візантія – спадкоємиця античності	3
1.1. Термін середньовіччя	3
1.2. Історико-культурна періодизація життя Візантійської імперії	5
1.3. Світове значення візантійської духовної та матеріальної спадщини	7
2. Соціальні та світоглядні засади культури Європейського Середньовіччя	12
2.1. Особливості культури Європейського Середньовіччя	12
2.2. На зорі європейської цивілізації: ренесанси культури	14
3. Світове значення середньовічної духовної та матеріальної спадщини	14
3.1. Стили середньовіччя: становлення єдиної європейської культури	14
3.2. Лицарська культура	20
3.3. Значення культури середньовіччя	22
Тема 7. Культура княжої України-Руси	28
1. Русь-Україна – результат творчості праукраїнців	28
1.1. Довкола назви української княжої держави та її інтерпретацій ...	28
1.2. Пошуки слов'янства на перетині часо-просторових координат ...	29
2. Міфопоетичні традиції Руси-України	33
2.1. Сільськогосподарська культура українців: існування за середньовічним життєвим трибом	33
2.2. Дохристиянський світогляд давніх українців: язичницький політеїзм і міфологія	38
3. Феномен Софії: мистецтво й книжна мудрість	42
3.1. Вплив на культуру України-Руси християнства візантійського й латинського кола	42
3.2. Архітектура, мистецтво, музика	45
3.3. Писемність	48
3.4. Література	49
4. Пізнє середньовіччя на українських землях	53
4.1. "...І розідралась земля Руська"	53
4.2. Доба Передвідроження	55
4.3. Культура Галицько-Волинського князівства	57
4.4. Культура Галицької землі під чужими королями	61

Вступ

У пропонованому розділі конспектів лекцій з курсу “Українська та зарубіжна культура” розглядатимемо грандіозний період культурної еволюції – Середньовіччя, в якому Візантія, Західна Європа та Княжа Русь-Україна були повновартісними ланками єдиного процесу.

У розділ увійшли матеріали шести лекційних годин за двома темами: № 6 КУЛЬТУРА ВІЗАНТІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ та № 7 КУЛЬТУРА КНЯЖОЇ УКРАЇНИ-РУСИ. Долаючи тенденцію, коли добре опрацьований і згромаджений матеріал з історії світової культури домінує, “а своєї дастьбі...”, у розділ були внесені деякі доповнення, що покликані урізноманітнити навчальний процес. Зокрема, подаємо текст екскурсоведення залами Музею етнографії та художнього промислу, відвідини якого варто запланувати в часі семінарських годин. Сподіваємося, що знайомство з рекомендованою літературою, список якої міститься в кінці кожної теми, поглибить знання. Виділені в тексті та повторені в кінці кожної теми поняття і терміни бажано засвоїти в процесі опанування навчальної дисципліни. Іменний перелік згаданих у розділі осіб має акцентувати на ролі видатних особистостей в історії культури людства.

Посібник розрахований, насамперед, на студентів вищих навчальних закладів, які готують фахівців у галузі фізичного виховання і спорту. Ми адресуємо його всім, хто навчає та вивчає курс української та зарубіжної культури.

*Тим неситим очам, земним богам-царям,
І плуги, й кораблі, і всі добра землі,
І хвалебні псалми тим дрібненьким богам.
Роботящим умам, роботящим рукам перелого орать,
Думать, сіять, не ждять і посяєне жать роботящим рукам.
Добросердним-малим тихолюбцям-святим,
Творче неба й землі!
Долгоденствіє їм на сім світі; на тім...
Рай небесний пошли...
Все на світі – не нам, все богам, тим царям!
І плуги, й кораблі, і всі добра землі,
Моя любов!.. а нам – нам любов меж людьми.
Тарас ШЕВЧЕНКО, 31.05.1860, С.-Петербург*

Тема 6. Культура Візантії та Європейського Середньовіччя.

2 години

1. Візантія – спадкоємиця античності.

1.1. Термін середньовіччя.

1.2. Історико-культурна періодизація життя Візантійської імперії.

1.3. Світове значення візантійської духовної та матеріальної спадщини.

2. Соціальні та світоглядні засади культури Європейського Середньовіччя.

2.1. Особливості культури Європейського Середньовіччя.

2.2. На зорі європейської цивілізації: ренесанси культури.

3. Світове значення середньовічної духовної та матеріальної спадщини.

3.1. Стилї середньовіччя: становлення єдиної європейської культури.

3.2. Лицарська культура.

3.3. Значення культури Середньовіччя.

1. Візантія – спадкоємиця античності.

1.1. Термін середньовіччя. Термін “середні віки” з’явився в Європі в XV ст. у колї вчених-гуманістів для означення періоду від античності до Нових часів. Відтоді історію культури прийнято поділяти на три частини. Перша – то історія давнього світу¹. Третя – розпочалася, як людство почало пояснювати світ і Всесвіт так, як розуміємо це тепер. Все, що знаходиться посередині – Середньовіччя.

На схилї античності відбулась глобальна реструктуризація господарювання і суспільного устрою. Рабовласницькі стосунки перейшли у феодальні. Феодалізм – соціально-економічна категорія, що виявляла себе в

¹ Єгипет з його пірамідами, Персія з казково багатими царями, Греція з великими філософами та поетами, Римська імперія з полководцями та політиками.

умовному землевласництві та системі васалітету (воїни-васали – у перекладі “малі дітлахи”). Довершився ідеологічний перехід від язичництва до християнства².

Середньовічна історія Європи почалася V ст. падінням Римської імперії, інтенсивним рухом племен, яких представники античної цивілізації називали “варварами”. Античні держави гинули під ударами напівдиких завойовників, що плинули з глибин материка на колиску цивілізації – Середземномор’я. Із ними гинула велика культура давнини, забулися твори митців і філософів, зруйновано величні будівлі, занехаяні ремесла та науки. Люди, що провадять осілий спосіб життя, почуваються у постійній небезпеці перед нападами варварів. Оперта на місцеве виробництво економіка згасла через відсутність товарообміну та нестачу стабільної, професійно навченої робочої сили. Аграризація населення зумовила атомарний характер середньовічного суспільства: самодостатність численних закутків, на які розпався античний світ. Панування замкненого господарства за очевидного жебрацтва основної маси населення паралізувало внутрішню торгівлю. На обласних ринках панував натуральний обмін. Завмерла мережа шляхів. Бездоріжжям тяглися юрби знедолених у пошуках засобів до існування. Природними шляхами сполучення – ріками у близькі райони везли продовольство та нехитрі товари місцевого виробництва. Обмінна торгівля зосередилася у руках фризів та євреїв. Щодо привілейованих верств – дворян та церковної верхівки, то вони користалися із товарів, які допроваджували з Візантії та Сходу³ професійні купці: руські, бретонські, ірландські, генуезькі. Об’єктами транзиту були раби, коні, сіль, вино, пергамент, тиснена шкіра, пахощі й прянощі, метали, царственні багряниці та індійські перли, рідкісні тварини. Відповідно до транзиту змінюється розташування міст. Все змінне й плінне.

Оцінюючи тисячолітній період культурного розвитку Європи, історики нарекли його “темними віками”, а поети – “середньовічною ніччю”. Але саме Середні віки зберегли етичні, політичні, культурні підвалини цивілізації. Усе найшляхетніше в моралі цивілізованого суспільства бере початок у Середньовіччі, коли правила були простими, а серця чистими від лицедійства й блюзнірства⁴. Як і в інші історико-культурні періоди, розум та душа людей зверталися до філософії, мистецтва, науки. Середньовіччя

² Згадаймо висновок Максиміліана Волошина: Греція підкорила Рим філософією та мистецтвом, а Юдея підкорила його християнством. (див. розділ II, с.66)

³ Транзит ішов через Італію, міста Септиманії та Провансу, Нант і Бордо, Ла-Манш і Північне море, де основну роль відіграв великий торговельний порт Квентовик, на який були орієнтовані монастирі Сен-Вааст, Сен-Бертен, Сен-Рік’є.

⁴ Найгіршою вадою вважалася брехня, бо можна вилікувати від ран, та не від брехні: брехливі бо уста вбивають душу.

теж уславилося великими й відомими людьми. Період не скінчився одразу із приходом Нового часу. В Європі його завершення припадає на XV ст., та у деяких галузях середньовічний характер домінував до XVII ст. включно.

У межах такого довгого періоду виділяємо наступні етапи: 1) ранній (V-VIII ст.), 2) розвинутий (IX-XIII ст.), 3) пізній (від XIV і далі). Та чи можливо визначити межу, що відділяє нас від Середньовіччя? Воно раз-по-раз повертається до нас.

1.2. Історико-культурна періодизація життя Візантійської імперії. Поділ та відокремлення східної частини Римської імперії розпочався у III ст. Варвари, прямуючи на захід, менше зачіпали східні терени. Тому процвітали тутешні міста. Землеробство ґрунтувалося на продуктивнішій від рабської праці дрібних землевласників. Селян, що на відміну від рабів мужньо захищали своє добро від нападників, називали “крицевою стіною імперії”. На заселеній землеробами території загрузали непереможні армії. Вищий рівень господарювання пом’якшив на сході кризу, що у IV ст. охопила рабовласницьке суспільство. Візантійська держава постала на межі двох епох – краху пізньої античності та народження середньовічного суспільства. Вона продовжила традиції Давнього Риму на 1000-ліття. Візантійська імперія успадкувала від часів античності: 1) концепцію світового панування, світової монархії; 2) елементи античної культури й освіти.

Своєрідний синтез культурних традицій греко-римського світу та християнства, до яких долучалися впливи елліністичного сходу (еллінізм⁵ – період 323-30 рр. до Р.Х. Культура цього періоду виникла внаслідок синтезу грецької культури з культурами країн Близького, а частково і Середнього Сходу), поставили Візантію на межі Європи та Азії, збагатили видатними культурними діячами.

На відміну від інших великих історичних утворень, знаємо час зародження та офіційного відкриття столиці, а також день її падіння, які є початком і кінцем цілої держави. 8 листопада 324 р., щоб уникнути соціальних рухів, нападів варварів ззовні та внутрішніх чвар, імператор *Костянтин I* (324-337) переніс політичний центр Римської імперії на Схід, заснувавши нову столицю на місці давньої мегарської колонії Візантій (324-330). На високих пагорбах європейського узбережжя Боспору надшвидкими темпами зросло величне місто, зусібіч захищене неприступними мурами, із палацами та храмами, акведуками та цистернами. 11 травня – дата офіційного “відкриття” столиці. Обране вдало місце дозволило панувати над Боспором та Дарданеллами, контролюючи торговельні та водно-стратегічні шляхи між Європою та Азією, з Егейського у Чорне моря. Назва Візантій поширилася на імперію, а візантійці назвали себе римлянами

⁵ Див: Розділ II, Тема № 5, С. 62; термін німецького історика *Й.Г. Дройзена* (1833)

(по-грецьки – “ромеями”), імперію – Ромейською, столицю – Новим Римом (згодом – містом Константина). На політичне, економічне та культурне життя етнічно строкатої імперії найбільший вплив мала грецька людинність. За державну мову правила спершу латина (IV-VI ст.), а від VII ст. – грецька мова Нового Заповіту. Імператори офіційно іменувалися **басилевсами** (царями) ромеїв. Географічне розташування на двох континентах – Євразії з тимчасовим поширенням впливу на Африку дарувало імперії розмаїття на матеріальному й культурному рівнях.

Після смерті останнього імператора єдиної римської держави Феодосія I (379-395) відбулося формальне утворення двох держав. Імператором Східної (Візантійської) імперії став Аркадій (395-408), а Західної – його брат Гонорій (395-403). 364 року сталося розмежування адміністрації, фінансів, армії (частково).

За *Дж.Ліндсеєм* виокремлено 4 щаблі в історії Візантії:

1. 306-717 рр. – династії Костянтина, Теодосія, Юстиніана. Відколи Іраклій⁶ не зумів спинити наступу Арабського халіфату, найбагатші провінції були втрачені. Наприкінці VII ст. виникло незалежне королівство болгарського хана Аспаруха. Імперія перетворилася на середньовічну державу.

2. 716-867 рр. – час реорганізації держави для відсічі ісламу. Велися війни з арабським халіфатом, реформи у всіх сферах. Церковні реформи правителів Ісаврійської династії скеровувались на підняття престижу центральної влади. Імператори самопроголосилися главами церкви. **Іконоборство** (боротьба проти культу ікон, а насправді – за розподіл церковного майна) тривало бл. 150 літ (до 843 р.), хоч VII Вселенський собор в Нікеї (787) і засудив його. Ставлення до ікон змінилося за регентства імператриці Ірини при малолітньому Костянтинові VI (780-797), як патріархом став шанувальник ікон Тарасій (784-806).

3. 867-1057 рр. – Македонська династія. Прискорився процес формування феодалних стосунків. Стабілізувався імператорський абсолютизм, підтримуваний земельними магнатами. То був золотий вік візантійської державності⁷. Візантія стала відомою нашому світові, що приймає християнство.

4. 1057-1185 рр. – Дуки, Комніни та остання ланка династичного ланцюга – Ангели (1185-1204). Імперія понизилася до рівня однієї із європейських держав. 29 травня 1453 р. турки завоювали Константинополь і Візантія перестала існувати.

⁶ Іраклій(610-641) - імператор, реформатор військової справи та адміністративного устрою, полководець

⁷ Пишний етикет візантійського двору, усталений церемоніал прийому зарубіжних послів, зміцнення легітимності влади через інститут співправителів (батько робив співправителем сина)

1.3. Світове значення візантійської духовної та матеріальної спадщини. Основи культурного розвитку Візантії уклалися в перші 3,5 ст. її історії. Міста Візантії зберігали вигляд античних. Константинополь був осередком світської культури та резиденцією патріархії (до XII ст.). Економічний добробут забезпечувала морська торгівля. Золоті соліди із зображенням константинопольських базилевсів були в обігу в усіх країнах і мали значення міжнародної валюти. Це час високої культури землеробства. Рабську працю замінили вільні селянські громади.

Від ранньої Візантії збереглася скульптурна галерея портретів; унікальні мозаїки підлог Великого палацу в Константинополі, ювелірні вироби, різьблені в слонової кістки скриньки, вишиті шовки, скляні: посуд, корали, світильники. На мармурових рельєфах – сцени кінних перегонів та боротьби воїнів зі звірами.

Надзвичайно велика роль видовищ, особливо кінних перегонів та циркових вистав, породила унікальне явище у політичному житті Візантії: виникнення фракцій (циркових партій). Ці спортивні організації переросли у політичні об'єднання міських демів (клубів). Провідні громадяни демів фінансували літургії та державні роботи, контролювали ігри та організували оборону міста⁹.

В ранній період найвищого розквіту імперія сягнула за правління Юстиніана I (482-565)¹⁰. Розумний і енергійний правитель, невтомний реформатор усе життя присвятив відродженню колишньої могутності. Була здійснена загальновідома Юстиніанова кодифікація римського права. На основі збережених у Візантії впорядкованих і спільних для усієї території законодавства та судочинства за шість років (528-534) був створений Звід громадянських прав – Corpus juris civilis. Завдяки йому скарби римської

⁹ Зернові, оливкові гаї, сади, виноградники, а в Палестині – пальмові й фісташкові дерева; мед із Греції, Фессалії, Македонії та Епіру; шовк Фінікії (за Феофаном Візантійцем два ченці-несторіанці у VI ст. вивезли у пустотілих посохах із Китаю греди шовкового черва.); льон Єгипту та Кілікії; скотарство. Багатство будівельних матеріалів – дерево, камінь, мармур; метали

¹⁰ Циркові партії були поділені за кольорами візничого кінної квадриги на перегонах: левки (білі), русії (червоні), прасіни (зелені) та венети (блакитні). Найвпливовішими були блакитні, що об'єднали представників сенаторської аристократії та феодалів та зелені – партія заможних купців і ремісників. Оскільки не спадкова імператорська влада у Візантії обиралася сенатом, армією і демами, то партії мали і деякі “конституційні” функції, право під час видовищ подавати вимоги імператорові та його чиновникам, підтримувати чи критикувати політику, брати участь в офіційних церемоніях, носити зброю.

¹⁰ Попередник Юстиніана Юстин, селянин слов'янського походження, ставши військовим, дослужився до високих чинів і сів на візантійський престол разом із дружиною Євфимією. Оскільки не мав спадкоємця, то взяв племінника Управда, якого під іменем Юстиніана зробив своїм наступником.

юридичної науки змогли стати надбанням юристів середньовіччя та нового часу. Помічницею Юстиніана була його дружина Феодора¹¹. Імператорське подружжя оспіване панегіристами та митцями (зображення урочистого ходу Юстиніана та Феодори в оточенні вельмож у базиліці Сан-Вітале в Равенні; скульптурні портрети Юстиніана¹² та Феодори¹³).

Правління Юстиніана ознаменоване найгрізнішим із народних повстань в Константинополі “Ніка” (перемагай) (532). Сенатська опозиція висунула кандидатуру нового імператора, а об’єднані деми громили усі інституції міста. На заваді рішенню Юстиніана тікати в Малу Азію стала Феодора. Звинувативши чоловіка і його радників у боягузстві, вона проголосила: “*Царська багрянниця – прекрасний саван*”. Юстиніан шляхом розколу партій та зволікання дочекався прибуття вірних йому полководців на чолі загону найманців-варварів. За словами хроніста “натовп був скошений, як трава”.

На майдані цирку, де відбулася різня, імператор поставив **храм св. Софії (532-7) Константинопольської** – неперевершений шедевр візантійського зодчества. План собору *Антемія Тралійського* та його помічника *Ісидора Мілетського* полягав у поєднанні базиліки з центричним простором. Поздовжні конструкції перетікали у величну центральну баню, що мріла вгорі, наче окрилений вінець¹⁴. Оптичний ефект невагомості купола досягався тим, що в основі баню оперізував пояс із сорока вікон, з яких плинув центральний потужний сніп світла “*усе, здасться, плине у повітрі, ні на що не спираючись, ніби все піднялося і ось-ось впаде на тих, хто знаходиться унизу. Але насправді усе сповнене виняткової сили й стабільності*”. Вперше реально втілилася ідея грандіозного центричного храму, вінчаного колосальним куполом. Збулася мрія архітекторів – перекрити сферою велетенський центричний простір. Купол та паруси, на які він спирався, були оздоблені мозаїками із хрестом по центру на тлі зоряного неба, яким линув Христос. Церква-Всесвіт становила водночас і небесний пагорб з вогнями зір, і райський сад. **Храм св.Софії посідає чільне місце серед пам’яток середньовічної християнської культури і є одною із споруд усіх часів і народів.**

У ранній період склалися особливості культури, що визначили її подальший розвиток:

1) глибокий **спіритуалізм** (перевага Духа над тілом) в естетиці: краса душі, моральна досконалість цінуються понад вроду;

¹¹ Одружився у 40 років із донькою наглядача звірів у цирку, яка в юності була акрисою цирку і куртизанкою (+548). Ставши завдячуючи вроді імператрицею, виявила неабиякий хист у управлінні державою, дипломатичні здібності, непохитну волю

¹² Зовнішня галерея собору св.Марка у Венеції

¹³ Музей Кастелло Сфорческо в Мілані

¹⁴ За Прокопієм, здавалося, що купол спущено з вершин Всесвіту на золотім ланцюзі, а не обіперто на кам’яних стовпах

- 2) оповідальний принцип відображення дійсності: низка пов'язаних тематично сцен-ілюстрацій історичних та релігійних подій є виразом філософського бачення життя¹⁵;
- 3) культ мучеництва: Церква, як місце ритуального відтворення смерті-воскресіння Христа та прилучення до Господа, в кожній громаді християн одержала власну прив'язку через культ місцевого мученика¹⁶.

Культ шанування духовного героя визначив архітектурні форми храму, в якому гріб святого ототожнювався із вівтарем. Язичницький давній **героон** (поганський храм на честь героя) послужив його прототипом. Перекритий дахом, він став для християн символом Воскресіння. На відміну від католицького костюлу у православній церкві існує заборона поховань у храмі. Виключення становили святі мощі. В VI- першій пол. VII ст. Церква стала місцем дії нематеріального символічного спектаклю, призначеного для споглядання християнами із галерей.

Церква була союзницею та опорою держави. Основною наукою була **теологія** (вчення про Бога, піднесене до рівня найголовнішого знання). Її розділ – **апологетика** доводила вищість християнської філософії над античною. Так, *Квінт Тертуліан* (бл.160-220) проголосив: “*Вірую, бо абсурдно*”. Основоположним розділом християнської церкви є **патристика** – вчення чотирьох Отців Церкви *Григорія Богослова*¹⁷, *Василія Великого*¹⁸, *Григорія єпископа Ніського* (бл. 325-394) та *Іоанна Златоуста*¹⁹, що поєднали ідеї раннього християнства з неоплатонічною філософією, дали лад церковному вченню. Василій Великий та Іоанн Златоуст склали порядок літургії. Вершиною християнської філософії стали твори *Псевдо-Діонісія Ареопагіта*²⁰. Талантом виділився укладач гімнів – **Роман Солодкоспівець** (кін. V ст. - після 555 р.).

Час іконоборства крім нищення пам'яток людської думки, витворів мистецтва, приніс відродження елліністичних та класичних мотивів, запозичення із мистецтва Багдадського халіфату декоративних елементів, світських і жанрових теми. З'явилися сатира, гумор, карикатури на православ'я. Вільним є такий твір, як “*Фізіолог*” з його сиренами, німфами, кентаврами.

По іконоборстві (842) мистецтво **іконопису** набуло цілком сформованих рис, вироблених іконографічного й стильового **канонів** (точні незмінні правила щодо художніх засобів та матеріалів). Основні сюжетні і

¹⁵ Спосіб “коміксів”, читанка для неписьменних;

¹⁶ Без мощів святого під вівтарем споруда не мала святого свідка перед лицем беззаконня.

¹⁷ Нізіанзін, бл. 330-390, єпископ Константинопольський, поет, аскет

¹⁸ Бл.330-379, єпископ Кесарійський

¹⁹ 350-407, єпископ Константинопольський, ідеал церковного проповідника

²⁰ Є припущення, що за псевдонімом афінянина, наведеного апостолом Павлом ще в I ст. на пагорбі Ареопага – особа Петра Івера з грузинської церкви, V-VI ст.

композиційні варіанти зображень для Христа і його матері Марії: Ісус як ієрей²¹; Моління, або Дейзис²²; Пантократор²³; ікони, що ілюструють певні євангельські події (Різдво; Стрітення; Воскресіння; Преображення); Марія-Одигітрія (Провідниця)²⁴; Марія-Елеуса, або Богородиця Ніжності²⁵; Гра²⁶; Галактотрофуса²⁷ (із гр. Годувальниця, латинською – Вірго Лактанс); Оранта, або Заступниця²⁸; Панагія, або Знамення²⁹; Покрова³⁰; ілюстровані сюжети за змістом Євангелій із життя Марії (Різдво Богородиці; Успіння, Вознесіння на небо, Зустріч з Єлизаветою; Благовіщення).

Богословським і естетичним ґрунтом до малювання ікон за зразками стало вчення отців Східної Церкви, проповіді на захист ікон *Іоанна Дамаскіна* (бл. 675-753). У праці “*Джерело знання*” він вибудував цілісну систему ортодоксального християнства, поставивши людину в центрі Світобудови. Святих Іоанн Дамаскін визнавав Божими синами, гідними наслідування й шани нащадками Христа, а їх зображення необхідними Церкві. Та філософ застерігав від уподібнення ликів до облич звичайних людей. В Україні-Русі Іоанн Дамаскін був відомий своєю літургійною поезією. Доповнив вчення про іконопис теоретик аскези *Теодор Студит* (759-824)³¹, організатор Студитського монастиря у Константинополі. Філософ підніс канон ікономалювання до взірця на всі віки і для всіх народів. Митець був названий інструментом у руках Божих, а справжнє авторство ікони – належало Богу-Творцю. Тому ікони анонімні.

²¹ Ісус благословляє людей

²² Ісус вислуховує молитви Марії та Івана Хрестителя за рід людський

²³ Ісус як майбутній суддя світу

²⁴ Сидяча Марія з Ісусом на руках, що благословляє людей

²⁵ Марія з Ісусом на руках ніжно тулить лик свій до Божественної дитини. Одна із найбільш шанованих – Чудотворна Вишгородська ікона Богородиці Ніжності візантійського походження (бл. XI-XII ст.), що перевезена 1155 року князем-сепаратистом Андрієм Боголюбським до північного Володимира зосталася із прибраною назвою «Владимірская». Від 1480 року святиня перебуває у Москві (1918-1993 у Третьяковській галереї).

²⁶ Малятко-Ісус грається на руках у Марії

²⁷ Марія годує маленького Ісуса груддю

²⁸ Марія з піднесеними руками молиться за помилування людей. Виразним зразком є зображення Оранти на стіні апсиди Софійського собору в Києві.

²⁹ Поясне зображення Марії з піднесеними руками, на грудях якої у колі (мандорлі) малий Ісус. Виразний приклад – Богородиця Знамення Київської школи XII ст., що за переданням належить руці легендарного маляра Алімнія.

³⁰ Образ, започаткований в ікономалюванні у Х ст. і згодом дуже поширений в Україні: Марія на піднесених руках тримає свій пречистий омофор (пояс), тим захищаючи віруючих од усякої ворожої напасті.

³¹ Широко відомий в Україні-Русі із прийняттям у першій половині XI ст. Києво-Печерським монастирем Студитського статуту.

Особливе місце у культурному розвитку Візантії IX ст. належить *Кассії*³², що з юних літ цілковито присвятила себе літературній діяльності. Зразок її поезії: “*Даруй кохання тому, хто любить, та не даруй даремно кохання невченому. Прагни до рівні собі, як до гаманця золота повного, натомість від дурня тікай, як від змії...*”

Свосвідність культури Візантії – в урочистій пишноті, шляхетній витонченості предметів, глибинній філософічності думки. Поступово сакральне мистецтво набувало більш реалістичних рис; мозаїки поступилися перед стінописом; поглиблювалися протиріччя у способі життя (у побуті верхівки розкіш сягнула апогею, а очікування кінця світу спонукало до аскези) і сприйнятті дійсності (гуманізм сусідів із містицизмом (вчення *Григорія Палами*)).

До XIII ст. за рівнем розвитку освіченості, духовного життя Візантія була попереду середньовічної Європи. Візантійська схоластика крім Аристотеля знала ідеї різних філософських шкіл античності. Були укладені енциклопедії з історії, сільського господарства, медицини. У візантійських джерелах зібрано етнографічний матеріал та історико-географічні відомості про імперію і суміжні з нею території та народи (у т.ч. про слов'ян). Пожвавилися контакти інтелектуалів сходу і заходу. Італійські гуманісти вважали візантійських філософів, богословів, філологів, риториків, таких як *Плифон*, *Димитрій Кидоніс* своїми вчителями.

Усі країни Середньовіччя зазнали культурного впливу Візантії. Через неї спадщина античності та еллінізму, духовні надбання Давньої Греції, Єгипту, Палестини, Італії передавалися іншим, особливо тим державам, де утвердилося православ'я: Болгарії, Сербії, Вірменії, Давньоруській державі.

Ідея Всесвітньої монархії з центром у Константинополі ще довго жевріла. До утворення Західної імперії Карла Великого варварські королівства номінально визнавали зверхність константинопольського імператора, а їх королі одержували високі імператорські титули та пишні *інсигнії* (знаки влади), середньовічні хроністи вели літочислення за роками правління базилевсів, при дворах карбували монети, що імітували візантійські соліди.

³² Особиста драма шляхтянки полягала у тому, що імператор Феофіл (829-842), вважаючи її надто розумною і самостійною в своїх поглядах, при виборі нареченої надав перевагу іншій – Феодорі. Кассія пішла в монастир.

2. Соціальні та світоглядні засади культури Європейського Середньовіччя.

2.1. Особливості культури Європейського Середньовіччя. Своєрідний вияв мало Середньовіччя на західноєвропейських теренах³³, хоч в основі системи були покладені феодальні суспільно-господарські стосунки. Характерним на етапі формування феодальних держав було:

1. Прагнення імперії, бажання мати імператора центром Всесвіту та виконавцем волі Бога. Деспотія, як ідеал у відносинах, сформувала систему норм і правил між сюзереном і васалом;
2. Корпоративність – підпорядкування єдиній волі, статуту в кожній окремій спілці (ремісників, ченців, лицарів у ордені, студентів університетів). У всьому панують повчальність та регламент. Середньовіччю притаманний юридичний партикуляризм – розмежування різних верств (за походженням, законами: де римське, де звичаєве право).

Ідея вищої і всеохопної Сутності є центром середньовічної картини світу. Найважливішу справу служіння Богу суспільство покладало на монахів – одну із трьох основних соціальних верств. Їх обов'язком була неперервна молитва, котру проголошували від імені всього народу. Монахи – воїнство Христове, а зброя їх – слово Боже.

Центром земної спільноти, виконавцем волі Божої був вождь³⁴ – захист у скруті, оборонець від нападів варварів. Атрибутом феодалізму є житло володаря – прямокутна башта, доповнена кріпосною стіною – феодальний замок. Феодальний сюзерен-кастелян (господар замку – castella) та десятків зо два одчайдухів – збройний загін воїнів - панували над селянами, пастухами, збирачами диких рослин та мисливцями. Замок був водночас і символом безпеки, і символом загрози. Воїни – привілейована соціальна верства Середньовіччя. Це аристократи, із притаманною їм зневагою до

³³ До 1000 р. грошей, як і доріг, майже не існувало. У мінливості світу сталими були лише закони. Напр.: не можна було ні словом, ні ділом образити жінку (на легковажних і негідних те не поширювалося). За кодексом міста Куенки (Іспанія, 1189) якби те сталося несправедливо, то злочинець був би ворогом цілого міста. Той, що вкрав би одяг у купальниці, чи й обрізав шматочок плаття, мав заплатити 300 монет (сюжет численних казок). Звинувачений для присяги в невинності мав знайти 12 свідків. Знахарство і ворожіння, а також звідництво каралися спаленням.

³⁴ В соборі Бамбергу зберігається мантия Генріха II, на якій вишиті дванадцять сузір'їв і дванадцять зодіакальних Домів – небозвід — найтаємничіша і найвпорядкованіша частина Всесвіту: безмежна, підпорядкована непорушним законам. Символ порядку, який представляв перед підданими імператор.

фізичної праці і до будь-якого платного заняття. Аристократ мав уникати клейма професійності³⁵.

Найбільша соціальна верства – селянство і ремісники – ті, що обробляють землю і творять із плодів земних побутове середовище людини. Професійне та соціальне розмежування, продиктоване потребою стабільної робочої сили мало свої витоки у законах пізньої Римської імперії. Деякі професії були обов'язково спадковими (“який батько, такий син”). Смертним гріхом оголошувалося саме бажання порвати із своїм соціальним станом.

Християнську теологію розвинули отці Церкви – св.Ієронім³⁶, чий переклад латиною Біблії – т.зв. “Вульгата” досі вважається канонічним текстом; та Аврелій Августин³⁷. Вони на зламі великих епох та світових цивілізацій створили першу універсальну періодизацію історії. Згідно з цією концепцією, весь перебіг еволюції людства укладався в чотири послідовні державні утворення: Ассиро-Вавилонське, Мідо-Перське, Греко-Македонське, Римська монархія.

Остання – завершальна і вічна, оскільки з торжеством Християнства покликана була створити «Царство Боже» на землі. Вона мала дотривати до кінця світу. Цю ідею розвинули Ісидор Севільський та Беда Велебний³⁸. Ці філософи жили у часи варварських завоювань і не могли змиритися із загибеллю Риму. Тому-то й висунули теорію перенесення, згідно з якою християнська імперія, уособлення майбутнього “Царства Божого”, має як естафета переходити від одного народу до іншого, від однієї держави до іншої.

На тлі нестійких державних утворень тільки церква упродовж всього Середньовіччя становила найсильнішу соціальну організацію. В ній відбувся синтез античного досвіду із потребами середньовічного буття. Так, у працях філософа Томи Аквінського³⁹ “Сума теології” та “Сума філософії проти язичників” зроблена спроба об'єднати ідеї богословських ав-

³⁵ Усталену ієрархію ілюструє “Полотно завоювань” – шпалера із Баййо, вишита майстринями з Англії (країна була завойована нормандцями через 60 років (1080)). Едуард Сповідник сидить на троні, подібному на трон Карла Великого в оточенні єпископів. Сповнена сили фігура Вільгельма Завойовника, герцога Нормандського, феодального сюзерена є центром, до якого приступають вірні йому воїни.

³⁶ Святий зі Стридону, бл. 347-419 рр., його іконографічна традиція представляє як старого анахорета (відлюдника), переклав латиною Біблію; створив звід біографій християнських письменників)

³⁷ Блаженний або Святий, 354-430 рр., послідовник манихейства до 32 років, охрестився і став єпископом (бл.357 р.)

³⁸ Святий, бл. 673-735 рр., англосаксонський хроніст, бенедиктинець

³⁹ Святий, 1225-1274 рр., італійський теолог, домініканець

торитетів і логіки Аристотеля. Культ святих – це по суті пошук божественного в людині.

Середньовіччя – час усталення статутів монаших орденів із таким трибом життя: долаючи сон глибокої ночі ченці поринають у морок храму для виголошення молитви, що триває відтак до вечора, допоки надійде хвиля трепетного споглядання, як над світом знов западає темрява. Німого моління не було. Обов'язковий молитовний спів лунав вісім годин на день і мав бути співзвучним небесному хору серафимів. Святий *Домінік* (1170-1221) заснував орден домініканів, або братів-проповідників. Святий *Франциск*⁴⁰ у час хрестових походів запропонував замість меча Слово Боже. Проповідував, не будучи висвяченим. Вбачаючи у цьому певну ересь, церковні ієрархи намагалися “упорядкувати” діяльність заснованого ним братства. Брати-францисканці вважали бідність – найвищою чеснотою, навернення невірних – обов'язком, храм – образом світу.

2.2. На зорі європейської цивілізації: ренесанси культури. Вже від III ст. римські імператори змушені були визнавати варварів, як дієву й грізну реальність. Племена, прийшовши на терени імперії, швидко християнізувалися, входили у контакт із романцями. Після падіння Римської імперії (476) християнські проповідники рахувалися із новітніми державними утвореннями. У політичному житті Європи ішов процес творення сильних державних спільнот. Перша спроба стабілізації життя в західній частині колишньої Римської імперії завершилася утвердженням гунської держави (V ст.) на середньому Дунаї. Гунни формують в західній частині колишньої імперії об'єднання тюркомовних племен з центром у Паннонії (434-453). Вождь гуннів *Ammila*, за визначенням християнських письменників “бич Божий”, об'єднав тюркомовні племена, підкорив сусідні і проводив рейди в Галлію та Італію. По смерті засновника держава розпалася.

Войовничі найманці римлян віроломно чинили напади на Вічне місто. Не завжди, проте, можна потрактовувати ті напади, як негативні для розвитку культури факти. Так, зокрема, *Теодоріх Великий*⁴¹ – остготський

⁴⁰ Сан Франческо д'Ассізі (1182-1226) народжений у заможній сім'ї, отримав добру освіту, знав кілька мов, сповідував ідеали лицарської етики. За легендою, ще молодим мав видіння ангелів, йому відкрились вищі цінності. Відтоді св. Франциск продав життя схимника. Його зреклись рідні та друзі, приєднувалися ж бідні і зовсім вільні. У підперезаній очкурком грубосукняній рясі, босоніж від міста до міста ніс благу вість, поміч хворим, убогим. До всіх ставився як до братів, навіть до світил, води, вітру, тварин, які відповідали йому чудесною взаємністю. Бачимо те у фресці Джотто “Проповідь птахам”. У ній живий дух блаженної радості перших францисканців. Містечко Ассіза і прикрашений фресками Джотто храм у ньому бережуть пам'ять про святого. 1999 року Ассіза зазнала руйнації від землетрусу і тепер реставрується.

⁴¹ 493-523, романізований варвар, який, будучи заложником, виховувався у Візантії при дворі Костянтина Великого, один із перших германських королів.

імператор, оволодівши Італією, на короткий час підійняв колишню велич Риму. З роками його правління в Равенні пов'язаний розквіт **ранньохристиянського мистецтва**. То – мистецтво Західної Європи у період, межі якого умовно визначаються з моменту визнання у 313 р. римським імператором **Костянтином (306-337)** прав християнської релігії до початку формування візантійського художнього стилю в VI ст., із головними центрами – містами Римом, Міланом, Равенною. Остання стала резиденцією імператорів Західної Римської імперії (404). При дворі Теодоріха традиції Стародавнього Риму сплїталися з візантійськими, сирійськими, арабськими. Стараннями його секретаря **Боеція**⁴² збереглися труди давніх філософів і Арістотеля в т.ч. Він – засновник науки **схоластики** (від гр. "схола" – школа). За його підручником в школах Середньовіччя вивчали логіку. Найвідоміший філософський трактат Боеція – "*Про філософську нотіху*". Головною особливістю цього важливого в історії європейської культури періоду є створення єдиного європейського духовного простору, що базується на спільності християнської віри. Друга особливість ранньохристиянського мистецтва – його архаїчність, нерозвинутість форм. Видатними пам'ятками стали мозаїки Мавзолею Галли Плацидій⁴³ (бл. 440); церкви Сан-Вітале (547) та Сан-Аполлінаре Нуово (504) в Равенні.

Важлива роль у формуванні подальшого культурного обличчя Європи випала державі франків. На її початках – династія Меровінгів (V ст.-751), започаткована легендарним королем Меровеєм. Один із правителів, **Хлодвіг**⁴⁴ прийняв християнство у його ортодоксальній, римській формі. За часів "лінивих королів" реальну владу перебрав майордоми (канцлери-управителі маєтками та фінансами). Один із них **Карл Мартел** (Молот), засновник династії Каролінгів, перемігши арабів у битві при Пуатьє (732), перетнув дорогу ісламу. Проведена ним військова реформа стала підґрунтям домінуючої системи всього Заходу. Вона надала королівській владі могутні підвалини: земля орендувалася вільними військовикам на час служби, а не закріплювалася навек – **бенефіції**. Крім того при королівському війську з'явилася запозичена у арабів кіннота.

Та одні лише економічні чи політичні чинники не поклали підвалин у європейську цивілізацію. Тільки ідея імперії задовго до франкської держави стала основою для низки культурних злетів Середньовіччя на межі раннього та розвинутого періодів.

⁴² Аніцій Манлій Северин, бл. 480-524, римлянин, філософ, науковець і державний діяч, у його праці "*Про філософську нотіху*" стверджується, що справжнє щастя – у доброті. Злий завжди нещасний, яким би багатим не був, якою силою, славою чи владою на володів би. Зло саме по собі – нещастя.

⁴³ Сестра римського імператора Гонорія, дружина вестготського короля

⁴⁴ Хлодвіг, 481-511, онук Меровея, творець Франкської держави

Найзначніший, **Каролінгський ренесанс**, започаткував онук Мартелла **Карл Великий** (742-804?)⁴⁵. Розпочавши правління у 26-річному віці (772), він у 800 р. став імператором. В економіці Карл продовжив реформи попередників, що встановили срібний монометалізм⁴⁶, а золоті соліди карбовано було тільки у виключних випадках. Така система була домінуючою у Європі до XIII ст. Срібло поповнювалося видобутком із рудників Менхе та Гарцу. Встановлені єдині міри ваги (фунт), рідини (модій)⁴⁷ і сипких продуктів. Еталон цієї міри був виставлений у палаці. З'явилися перші паростки торгівлі. Карл опікувався нею, бо з кожної торговельної операції його скарбниці надходила десята частина.

Місцем головної резиденції обрав знаний гарячими джерелами, оточений рясними на дичину лісами Аахен (земля східних франків на межі Галлії і Германії)⁴⁸. Вибудовані Карлом на кшталт римських терм вміщали понад 100 чоловік. Поблизу водойм у придатних для мисливства місцевостях розташовувалися й інші резиденції: Геристаль, Дюрен, Аттіні, Вормс, Падеборн.

До початку IX ст. в Аахені виріс двірцевий комплекс, створений архітектором **Едвардом із Меца**, який надихався працями Вітрувія і спирався на поради геометра Теодульфа та знавця візантійської архітектури **Павла Варнефріда**. Аахенський палац по центру містив покої імператора з сім'єю та великий зал-приймальню. Бічне крило, де були школа, бібліотека, архіви, єднало палац із капелою (церквою). Вона – єдина, що дотривала до наших днів. Закладена Львом III у 805 р. капела зводилася упродовж 18 років. За зразки правили: 1) Пантеон у Римі⁴⁹; 2) Храм в Єрусалимі⁵⁰.

Інтер'єр складається із восьмикутного простору, оточеного двома поверхами відкритих галерей, вінчаного куполом⁵¹. Тут у спрощеному вигляді прагнули відтворити багатство декору храму Сан-Вітале в Равенні.

⁴⁵ Простий у стосунках із людьми, Карл не терпів пишноти і церемоній у побуті. Щоденна одіж короля була більш ніж скромною і не різнилася від костюму простолюду: носив лляну сорочку і такі ж штани, заправлені попід коліна у лляні полотняні онучі та ремені сандалій. Поверх надягав коротку туніку та плащ, що у зимові місяці був підбитий хутром. Єдиними прикрасами були мідні браслети на руках і ногах та срібне руків'я і піхви меча при стегні. Тільки у свята і для прийняття заморських послів Карл вдягав коштовніші шати за візантійським зразком та вкладав на голову діадему. Улюблені розваги – полювання і купання.

⁴⁶ Срібний лівр Карла важив 400 гр. і складався із 240 денгь.

⁴⁷ Бл. 52 літрів, ділиться на 16 секстаріїв

⁴⁸ Назва від імені кельтського бога Грануса (лат. Aquisgranus), аналогічного Аполлонові-цілителю. За римських часів тут був відомий бальнеологічний курорт.

⁴⁹ Споруджений за імператора Августа і посвячений згодом Богоматері.

⁵⁰ Постав за імператора Костянтина на місці Вознесіння Христового.

⁵¹ Самі об'єми капели символізували поєднання видимого й невидимого, злет від тілесного до духовного: від квадрата (знак землі) через восьмигранник до кола (знак неба). Скульптури, мрамур та мозаїка для капели, як і її будівничі, були привезені з Італії.

Аахенська капела із золоченою покрівлею, срібними світильниками, бронзовими кафедрами, масивними різьбленими дверима (збереглись донині) була для незвиклих до розкоші сучасників дивом високої краси. Вона стала зразком для будівництва храмів по всій державі. За Карла Великого було споруджено 27 кафедральних соборів і 232 монастирі (не рахуючи простих молілень), а також за 10-ліття зведений багатоарковий міст через Рейн. Активне будівництво розгорталось і поза межами держави (готельний комплекс в Єрусалимі). Вісь культури перемістилася з лінії Рим-Єрусалим на Аахен.

При дворі Карла дбали про організацію осередків освіти, розвиток шкільництва. Початкові школи існували при монастирях. Сам правитель франків у дорослому віці долав свою неписьменність разом із дітьми, мав в Аахені власну придворну академію. Керував нею запрошений Карлом учений, голова монастирської школи в Йорку (Британія) *Алкуїн* (бл. 735-804). Система навчальних дисциплін в Аахені включала сім вільних мистецтв: “трівіум” (граматика, діалектика, риторика) та “квадрівіум” (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Концепція семи мистецтв розроблена римським письменником *Марціаном Капеллою* ще у першій пол. V ст. Переказ пов’язує з іменем Карла заснування Празького університету. Сорбонна, як органічний синтез школи і церкви, базувалася на ідеях, впроваджуваних Карлом.

За правління Карла з’явилися і велись щорічні записи подій – **аннали**. Засновуючи бібліотеки, король збирав рукописи, для переписування яких були запроваджені **скрипторії** – лабораторії книжкового мистецтва із головною в Турі. Був скрипторій і при Аахенському палаці. Запроваджений замість нерозбірливого курсиву “каролінгський мінускул” став прообразом майбутніх типографських шрифтів. Найбільший скарб каролінгської книги – ілюстрації: **книжкові мініатюри**. Виконані золотом та яскравими фарбами, вони не поступаються візантійським. Книги опрацьовляла коштовними палітурками, прикрашеними різьбленням в слонової кістки та дорогоцінними каменями. Улюбленим твором Карла був написаний *св. Августином Аврелієм* трактат “*Про Град Божий*” у 22 книгах. Події у творі пов’язані з завоюванням у 410 р. Риму ордами вестготського короля *Аларіха* (бл.370-410). Автор заперечив, що християнство зруйнувало античний світ. На його думку історія – поступальний рух суспільства до моральної досконалості, боротьба між праведниками (християнами, що складають незриме “місто Боже” на землі) та тими, хто живе і творить світську земну владу за велінням гордині (“місто диявола”). В основі “міста земного” (держави) – “самолюбство”, а “міста Божого” (духовна спільнота) – “любов до Бога”. У земному існуванні добро і зло змішані, а тому їх природа виокремиться тільки по другому пришестві Спасителя, яке очікувалося незабаром. Карл своєрідно засвоїв із цього учення **ідею про теократію** – суспільство, яким керує Церква. Коли Царство Духовне провадить до Вічності, то держава – відбиток ідеалу на землі. Щоб не стати ареною для банди розбійників і вбивць, тимчасове царство має отримувати

ти еманацию Духа Божого через посередництво світського владики, істинного християнина. Таким Карл вважав себе. Тому карав і насаджував “святу правду”, у боротьбі за чистоту віри нищив нещадно язичників⁵². Усі закони Карла мали моральний характер: вимагалось знання кожним підлеглим держави необхідного релігійного мінімуму⁵³ і неухильного дотримання церковних приписів⁵⁴. Винний голодував до повного виправлення.

На місці імперії Карла Великого постали державні формування, кордони яких вже окреслювали лик сучасної Європи. З’явився великий феодально-католицький Захід. Ідея світового панування зродила на короткий час імперію *Оттона III, Чуда Світу* (980-1003)⁵⁵. **Оттонове відродження** розпочалося із запровадження сином грекині при дворі пишного церемоніалу візантійських базилевсів. Оттон III перебрав на себе повноваження Карла Великого⁵⁶. Для Європи він зробив послугу, рівну за значенням перемози Карла Мартелла над арабами: у 955 р. здобув перемогу над уграми (відтоді проводили експансивні дії проти Польщі та Русі). Важливою рисою його ідеології було заперечення теократії. Задля підкорення своїй імперській волі римського Папи Оттон не “рідну землю, солодку Германію”, а Рим прагнув бачити столицю. У 999 р. він поставив папою одного із найвизначніших богословів і учених *Герберта Арвілацького* під іменем Сильвестра II. Папа розвинув науки квадрівіуму, захоплювався логікою. Від того часу, ознайомившись з арабомовною наукою Іспанії, Європа перейшла до користування арабськими цифрами.

⁵² Розпочата Карлом із 772 р. епоха великих війн з особливою жорстокістю проводилася супроти невірних. Завойовуючи, Карл віддавав наказ спершу хрестити язичників і одразу ж вбивати. Це вважалося актом милосердя, адже душі силою новонавернених потрапляли на небо, ще не нагрішивши. Краще нищити невірних, ніж бачити їх погрузлими у блуді.

⁵³ Основні молитви та символ віри, вміння співати “Господи помилуй”.

⁵⁴ Піст, молитва вдень і вночі за дзвоном, регулярна сповідь та причастя.

⁵⁵ За походженням спадкоємець Карла Великого. Регалії влади вимираючої династії Каролінгів одержав король саксів (колишній герцог Саксонії) Генріх XI Птахолов, далі його син Оттон I із дружиною Адельгейдою. За його правління і сприяння Рим знову став центром імперії, але без Франції. Плекаючи далекосяжну мрію – об’єднання Константинополя та Риму – і не змігши взяти Константинополь силою, вирішив одружити свого сина Оттона II (955-983) із візантійською царівною. Візантійський імператор Іоан Цимісхій віддав доньку Феофано. Шлюб взяли в Римі. Та померли Оттон I і, незадовго по тому, – Оттон II, а на престолі лишився трирічний син, бабуся Адельгейда і мати Феофано. Реалізована Карлом ідея відродження Римської імперії захопила *Оттона III* у 16-річному віці. Оттонове відродження закінчилося із смертю Оттона та папи Сильвестра II (+1003).

⁵⁶ Так чинили й наступні імператори: зняв зі скелета золотий хрест й одяг собі на шию, лишив Аахенській капеллі натомість цінні дари.

3. Світове значення середньовічної духовної та матеріальної спадщини.

3.1. **Стилі середньовіччя: становлення єдиної європейської культури.** Однією з турбот Церкви і монастирів часів Середньовіччя була опіка над померлими. Зв'язок між світом живих і мертвих здійснювали ченці. У підземеллях храму, під вітарем у некрополях спочивали святі. У тих криптах віками відпрацьовувалися будівельні прийоми, щоб згодом поширитися на надземний простір храму. Задум передбачав наголос на тожності: крипта й саркофаг мали відповідати вітарю із хорами. Так формувався загальноєвропейський **романський стиль**⁵⁷. Найпоширеніші типи архітектурних споруд – храм, монастирський ансамбль, замок. Архітектура простотою та доцільністю нагадувала давньоримську. Строга тектоніка і функціональність майже повністю виключала образотворчість та ошатність. Запозичена зі Сходу орнаментика була максимально узагальнена, геометризована. Характерною стильовою ознакою є напівкругла ступінчаста арка. Будівель романського стилю збереглося небагато. Серед поодиноких: центрокупельний баптистерій у Равенні (118-125), аахенська палацова капела, **базиліка** (гр. будинок архонта-базилевса – витягнута в довжину будівля) в аббатстві Клюні.

В інтер'єрі панували сутінки: незасклені вікна задля утеплення і безпеки містились якнайвище. Кам'яною різьбою⁵⁸ оздоблювали зовнішні стіни соборів. Характерним прикладом романської орнаментики в архітектурі є “Великі Рози” північного та південного фасадів Собору Паризької Богоматері.

Художнє ремесло розвивалося в монастирських та ремісничих майстернях, в середовищі мандрівних артілей. Романському мистецтву притаманне широке використання заліза та бронзи. Популярною була різьба із слонової кістки. Набула розвитку стара кельтська техніка виїмчастих, а згодом перетинчастих емалей. З XI ст. розпочалося виробництво тканих килимів – **шпалер**.

Наприкінці XII ст. з'являється **готичний стиль** (від лат. готи – загальна назва племен, що вторгалися у межі Римської імперії). Це – заключний етап середньовічного мистецтва Європи XIII-XV ст. Церковне будівництво пов'язане з піднесеними ідеями християнства. Коли на сході, у Візантії, почали надавати перевагу хрестовокупельним у плані храмам, то на Заході – видовженим базилікам у формі латинського хреста. Приміщення храму, що поділялося вздовж колонадами на три частини: головна **нава**

⁵⁷ Назву дали фр. археологи на поч. XIX ст.

⁵⁸ Рослинні мотиви, зображення казкових потвор, екзотичних звірів та птахів, що сплітаються шиями чи хвостами

(фр. nef від лат. navis – корабель) та бічні, асоціювалося із кораблем. Базиліки виявилися зручними для проведення велелюдних зібрань, бо увага людей зверталася через пропорції внутрішнього простору на вівтар. Над центральною та бічними навами піднеслися склепіння, а масивні опори змінилися стрункими колонами. Для збільшення внутрішнього простору будівельники зменшували тиск на стіни, перекиваючи інтер'єр т.зв. **коробовим склепінням**, а стовпи, що тримали склепіння, ззовні потовщували **контрфорсами** (від лат. contra – проти і fortis – сильний, потовщення стіни або опори, що протидіє силі бічного розпору арки чи склепіння). Ще в XII ст. майстри абатства Сен-Дені біля Парижа під керівництвом одного із найосвіченіших французьких монахів – абата *Сугерія* (1122-1151) розробили конструкцію типово готичної арки. Каркасні арки, що творилися на перетині коробових склепінь, стали називати **нервюрами** (фр. nervure – ребро, складка). Готичні будівничі змагалися: хто вище підійме склепіння собору. Готичний храм – символ самої безмежності і являє містичний політ людської душі у незвідане. Собор Паризької Богоматері (Notre-Dame de Paris) був закладений в 1163 р., будувався понад століття і добудовувався до кін. XIV ст. Найбільший із соборів знаходиться у м. Реймсі (довж. 150 м, а висота башт – 80 м) будувався з 1210 до поч. XIV ст., а Міланський собор – до XIX ст. Багато соборів лишилися недобудованими⁵⁹. Час готики – це розквіт статуарної скульптури (статуї Реймського та Наумбургського соборів), рельєфного різьблення, монументального малярства. Найбільше враження в інтер'єрі храму справляли вітражі. За словами Сугерія, увійшовши у храм, маєш скропити себе свяченою водою, вклонитися святим та обійти все приміщення, оглядаючи зображення на вітражах⁶⁰.

3.2. Лицарська культура. Суттєву роль у культурному житті розвинутого феодального суспільства відіграла лицарська культура, складовими якої були турніри, література та **куртуазність** (фр. коурт – двір) – **комплекс ритуалів, звичаїв, манер придворних та військових розваг**. Лицар мав бути не лише сміливим, вірним, щедрим, але і ввічливим, приємним у товаристві, володіти розвиненим смаком і чуттям. Виховання лицаря полягало не лише в оволодінні військовим мистецтвом, а й у навчанні світським манерам, танцям, співу, грі на музичних інструментах, мистецтву віршування та поводженню з дамами. Серед вимог були поштивість, вміння віршувати та музикувати, фізична витривалість (як іще міг би но-

⁵⁹ Львівська латинська катедра – недобудований середньовічний храм з однією вежею.

⁶⁰ 146 вітражів Шартрського собору містять 1395 різних сюжетів.

сити обладунок, вагою в 60-80 кг?). Ідеальні риси часто суперечили реаліям життя.

Лицар засадничо мав належати до шляхетного роду із довгим родоводом, ведений по батьківській лінії – **лінеаж**. За кодексом честі основною ознакою була вірність сеньйору. Сюзерена і васалів з'єднавав не письмовий договір (як службовців у Римі), а магічний ритуал⁶¹. Сюзерен утримував васалів, дбав про харч та розваги, постачав зброєю, а також, по можливості, добирав їм хороших дружин.

Орієнтованість лицарської культури на показовість, зовнішній ефект виявилась у підкресленій увазі до краси і приваб (зовнішній блиск, схилення перед ритуалом, атрибутикою, символікою кольору, манерами та предметами). Особливої уваги надавали одягу з регламентацією до приналежності певній верстві та аксесуарам. Головний убір та рукавиці вказували на ранг. Для лицаря важила не так перемога, як поведінка на полі бою (однаково, чи бій, чи турнір, що набув особливої пишноти в XII-XIV ст.). Цінувалась зброя (шоломи, панцирі, кольчуги і меч) із рідкісного в ті часи металу. Меч був знаком ремесла, що вирізняв власника з-поміж простих людей: наділений легендарною біографією⁶², ім'ям, майже людським еством. Встромлений в землю меч набував значення хреста, до якого воїн молився в умовах походу. Існувало три лицарські потіхи: полювання, бенкетування (турніри-змагання) та війна, жорстокіша з кожним століттям.

Суттєвою стороною лицарського способу життя та ідеології була закоханість у прекрасну даму. Култ прекрасної дами – своєрідна релігія лицарства. Такий тип любовних стосунків мав назву: **“куртуазне кохання”** (двірське кохання)⁶³. Лицар присвячував себе дамі серця (виключно земне

⁶¹ Васал клякає перед сеньйором (володарем найнепрístupніших фортець країни) і, схиливши непокриту голову, укладає беззбройні руки у долоні пана. Ті стискаються. По тому сюзерен здимає руки догори, підкреслюючи цим рівність всіх васалів, наділяючи їх честю, і обертаючи, тим самим, на власних названих дітей. Союз скріплюється цілунком в уста. Лицар, поклавши руку на скінію, присягав служити герцогу, не посягати на його життя ні за яких обставин.

⁶² Виготовлений у казково-прадавні часи майстрами-напівбогами меч був наділений силою, яка була пов'язана з таємними талісманами. Найважливішою турботою Роланда у смертну годину був його Дюрандаль.

⁶³ В центрі гри – дружина сюзерена, в котру закохується нежонатий юнак. Для досягнення мети він показово скоряється обраниці. Всіма способами він підкреслює свою залежність (клякає на коліна, віддає їй в дар свою волю і свободу). Жінка прийнявши чи відкинувши таку жертву втрапляє у двозначну ситуацію. Кастильянка є повелителькою залицяльника, та, водночас, власністю сюзерена. Коли б захопилася й відповіла на залицяння, була б вже не вільна перед коханцем, але й розпорядитися собою на власний розсуд не мала права, бо заміжня. Оточення дами пильнувало її. Найневинніше порушення правил поведінки тягло б за собою звинувачення і жорс-

почуття). **За законами того суспільства жоден дар не має лишитися без винагороди.** Але істинна природа куртуазного кохання полягала не у тому, щоб вволити пожадання. Воно реалізувалося у сферах уявного та в галузі гри: бажання – найвища насолода.

Провідна роль у створенні образу лицаря належала літературі – поезії та лицарському роману. Сповнена великого життєлюбства лицарська лірика – витончене й високе мистецтво. Кохання гаряче й земне, але водночас поетичне й ідеалізоване, одверто суперечило церковній аскезі, надихало авторів лицарських романів та **трубадурів** (поетів-лицарів, що з'явилися в Провансі (Франція) наприкінці XI ст.). В XII ст. куртуазна поезія владарювала у європейській словесності. Провідна тема – кохання, що облагороджує, надихає. Таким вважалося “істинне” кохання, на противагу “нерозумному”, що прагне лише чуттєвих насолод. Істинно закоханий вирізняється не бундючним багатством чи знатним походженням, а благородством душі. З Провансу ця тема поширилася на північ Франції (**грувери**), згомонила Германією (**мінезінгери**) й проквітла на Піренейському півострові. Поступово у сферу куртуазних стосунків увійшли і незаміжні дівчата, а куртуазні звичаї стали частиною передшлюбного ритуалу. І тепер у Європі живе традиція шляхетних стосунків чоловіка і жінки, започаткована куртуазним коханням.

Лицарські турніри – прилюдні змагання лицарів у вмінні вправлятися зі зброєю. Проходили такі турніри на спеціально підготованій арені, навколо якої зводився подвійний паркан: внутрішня стіна була порівняно низькою, а зовнішня – висока. Поряд прилаштовувалися трибуни для глядачів. **Герольд** (тивун) оголошував імена учасників турніру, славлячи їх звитяги. Умови турніру різнилися, але загалом правила зводилися до того, щоб поціливши списом супротивника у груди чи влучивши в центр щита, вибити його з сідла.

Влаштовувалися і групові битви: загони, сформовані за регіональними чи національними ознаками летіли назустріч одне одному. Такі битви були особливо небезпечними, оскільки збитого на землю воїна, як правило топтали коні. Переможених брали в полон, забираючи зброю та коней. Крім того вони мали сплачувати викуп.

3.3. Значення культури середньовіччя. Усталеність правил Середньовіччя тривала й продовжує тривати у Європі. До неї звертаються по зразок до наслідування. Проте й у тілі того уявно незмінного ладу визрі-

---

току кару на неї разом із спільником. Небезпека надавала такій грі особливої приваби. Лицарю, що зважився на любовні пригоди, належало бути обережним і свято берегти тасмницю. Криючись від стороннього ока, закоханий очікував винагороди. За правилами лицар мусив контролювати себе і якомога віддаляти задоволення пожадання. Насолодою ставало саме очікування.

шили зерна розпаду, що врешті мали привести до загибелі. Феодальне все-шладдя гальмувало розвиток середньовічного суспільства, перешкоджало торговельним зносинам, уповільнювало ріст міст і держав. Королівська влада, як виразник ідей державної єдності країн, здійснювала панування над феодальною ієрархією. Спираючись на лицарство та багатих міщан, королі обмежували волю великих феодалів і, водночас, гуртували їх для придушення селянських повстань. Та навіть необмежена королівська і церковна влада не в стані були утримувати хистку рівновагу між протиріччями. Середньовіччя пішло, залишивши нам грандіозний спадок.

Лицарською поезією започаткована уся подальша європейська лірика, кращі зразки якої залишили нам *Шекспір* та *Петрарка*. Не менше значення мав і лицарський роман, що, як і поезія, був виразником високих ідей честі й обов'язку. Провідною була тема кохання. Іншою обов'язковою складовою середньовічної літератури була фантазія, що вірою у надприродне підносила героя над буденністю, а цілу оповідь заповнювала авантюрними й пригодницькими сюжетами. Зазвичай в лицарський роман органічно вплетені географічні й історичні відомості, старовинні легенди й моральні сентенції. Популярний ранньосередньовічний роман *про Александра Македонського* спирається на його життєпис, але водночас є своєрідним сплавом античного сюжету із куртуазними смаками та звичаями. Ще одним прикладом такого синтезу є переспів Вергілієвої “Енеїди” у романі *про Енея і троянську війну*. Існує й самостійний героїчний епос Середньовіччя, в основу якого покладений ряд легендарних спічних циклів європейських народів – французька “*Пісня про Роланда*”; іспанська “*Пісня про мого Сіда*”; німецька “*Пісня про Нібелунгів*”. Остання, укладена бл. 1200-1210 рр., містить 9000 рядків і оспівує добу завоювання Європи гуннами на чолі з Аттілою (Ецтелем). Її складають 2 цикли:

1. Історія трагічного кохання нідерландського королевича Зігфріда і бургундської принцеси Брунгільди;
2. Історія загибелі королівства, заснованого у V ст. східногерманським племенем бургундів (нібелунгів), захопленого гуннами (436).

Класичним є роман *Готфріда Страстбурзького “Трістан”*, в основі якого покладено кельтську оповідь про кохання лицаря Трістана та дружини корнуольського короля Марка – Ізольди.

У музиці середньовіччя з багатоголосся IX-X ст. у Франції (Лішок, Шартр, Париж) розвивається і сягає свого розквіту у XII-XIII ст. **дискант** (“протиголосся”, або спів у протилежному русі). До найвищої межі досконалості мистецтво поліфонічного співу розвинула школа співу при соборі Паризької Богоматері на чолі із знаменитими регентами *Леоніном* та *Перотіном*.

Європейське Середньовіччя із лицарським трибом життя витворило цікавий історичний феномен – хрестові походи. Це – християнський військово-колонізаційний рух, який став винятковою сторінкою в історії не лише за розмахом і тривалістю, але й за наслідками. Суміш високої духовності, відваги, місіонерства, фанатизму, політичної амбіційності і безпорадності водночас. Активний хрестоносний рух, спрямований у Східне Середземномор'я тривав понад два століття (1096-1270). Основні цілі – боротьба з мусульманством за Святі Землі – місця розташування головних християнських святинь (турки-сельджуки захопили Малу Азію, Сирію і Палестину) та звільнення Гробу Господнього. Офіційним приводом до проголошення хрестових походів було прохання Візантійського імператора *Олексія I Комнина*. У 1095 р. у Клермоні папа *Урбан II* закликав лицарство на боротьбу. В результаті утворено духовно-лицарські ордени *тамплієрів* (храмовників), *госпітальєрів* (шпитальників) та *тевтонців*. Західна культура одержала цікаві елементи від зіткнення зі Сходом. В Європі навчилися гартувати метал та виготовляти папір. З'явилися арабська нумерація, збережені і коментовані античні тексти. В суспільстві були впроваджені елементарні правила гігієни. В агрокультурі почали культивувати незнані ще гречку, рис, кавуни, абрикоси, цукрову тростину. Повертаючись додому, хрестоносці загортали християнські реліквії в коштовні східні тканини. Орнаментация тканини пов'язана зі східними впливами доби Хрестових походів, особливо Першого (1096-1099). Це – візантійські, сасанідські мотиви, що беруть початок ще в художніх традиціях Стародавньої Месопотамії: “геральдичні” орли, “дерево життя”, вписані в коло грифони.

Середньовічний світ почав розростатися. 1271 р. венецієць *Марко Поло* (1254-1324)⁶⁴ відкрив очі Європи на “чудеса світу”. Відкритість принесла й проблеми. Так, з 1348 р. Європу навідує чума, що з сезонною послідовністю викошує третину населення. Шістдесят років відтоді принесли злам в історії цивілізації, що виявився у хворобливій цікавості до смерті й жазі до життя і його земних радощів.

⁶⁴ Купець і найвизначніший мандрівник, що здійснив подорож у Північний Китай, де прожив 17 років, подорожуючи країною; “*Книга Марко Поло*” (1298) – цінне джерело з географії, етнографії та історії.

Література з даної теми:

1. Бицилли П.М. Элементы средневековой культуры. – С-Пб.: МИФРИЛ, 1995
2. Брабич В., Плетнева Г. Зрелища древнього мира. – Изд-во “Искусство”, Ленинградское отделение, 1971
3. Бычков В.В. Византийская эстетика. – М., 1997
4. Джеджора О. Історія європейської цивілізації. Ч. I. До кінця XVIII століття. – Львів: Вид-во ЛБА, 1999
5. Дюби Ж. Европа в средние века. – Смоленск: Полиграмма, 1994
6. Дюби Ж. Куртуазная любовь и перемены в положении женщины во Франции XIII в. // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1990. – С.91.
7. Історія світової культури. – К.: Либідь, 1999
8. Історія української та зарубіжної культури. Навч.посіб. / За ред. С.М.Клапчука, В.Ф.Остафійчука. – К.: Вища школа. Знання, 1999.- С.7-20
9. Курбатов Г.Л. История Византии. – М.:Высшая школа, 1984
10. Курс лекцій з української та зарубіжної культури: Навч.посіб. / За ред. Цюбова Л.В. – Львів: Львівська політехніка, 1997. – С.4-20
11. Ліндсей Дж. Коротка історія культури. – Т.2. – К.: Мистецтво, 1995. – С. 77-92
12. Медведев И.П. Византийский гуманизм XI-XV вв. – М., 1976
13. Мірчук І. Історія української культури. – Мюнхен-Львів: Укр. Вільний Ун-т. Серія: Підручники, 1994.-Т.14-15
14. Очерки истории культуры славян. Науч.изд. / Ред. кол.: В.К.Волков. – М.: Индраник, 1996
15. Поляковская М.А., Чекалова А.А. Византия: быт и права. – Свердловск, 1989
16. Теорія та історія світової і вітчизняної культури / А.К.Бичко та ін. – К.: Либідь, 1993. – С.7-63
17. Теорія та історія світової і вітчизняної культури / Н.Я.Горбач та ін. – Львів: Каменярь, 1992. – С.4-46
18. Удальцова З.В. Византийская культура. – М.: Наука, 1988
19. Школа этикета. Поучения на всякий случай / Сост. Л.С.Лихачева. – Екатеринбург: Сред-Урал. кн. изд-во, 1996. – 448с.;
20. Оссовская М. Рыцарь и буржуа. – М.: Прогресс, 1987. – С.55).
21. Юхвидин П.А.Мировая художественная культура. – М.: Новая школа, 1996
22. Ястребицкая А.Л. Западная Европа XI-XIII веков. – М.: Искусство, 1978

ТЕРМІНИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ: Аннали; апологетика; базиліка; ба-
силевс; бенефіції; вассалітет; герольд; героон; госпітальєри; готика;
деми; гунни; дискант; емалі; іконоборство; іконопис; інсигнії; канон;
Каролінгський ренесанс; книжкові мініатюри; контрфорс; коробове
склепіння; корпоративність; куртуазне кохання; куртуазність; лицар-
ські турніри; лінеаж; мінезінгер; нервюри; неф; Оттонове відро-
дження; патристика; ранньохристиянське мистецтво; романський
стиль; середні віки; сім вільних мистецтв; скрипторій; солід; спіри-
туалізм; схоластика; сюзерен-кастелян; тамплієри; тевтонці; тео-
кратія; теологія; трубадур; трувер; факції; феодалізм; хрестові по-
ходи; шпалера.

Плач Ярославни

В Путивлі-граді вранці-рано співає, плаче Ярославна,
Як та зозуленька кус, словами жалю додає.
“Полечу, – каже, – зигзицею, тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу, рукав бобровий омочу в ріці Каялі.
І на тілі, на княжім білім, помарнілім, омию кров суху,
Отру глибокої, тяжкої рани...”
І квилить, плаче Ярославна в Путивлі рано на валу:
“Вітрило-вітре мій єдиний, легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі на вої любії мої,
На князя, ладо моє миле, ти ханові метаєш стріли?
Не мало неба, і землі, і моря синього.
На морі гойдай насади-кораблі. А ти, прелютий...
Горе! Горе! Моє веселіє украв, в степу на тирсі розібгав”.
Сумус, квилить, плаче рано в Путивлі-граді Ярославна, і каже:
“Дужий і старий, широкий Дніпре, не малий!
Пробив еси високі скали, текучи в землю половчина,
Носив еси на байдаках на половчан, на Кобяка
дружину тую Святославлю!..
О мій Славутицю преславний!
Моє ти ладо принеси, щоб я постіль весела слала,
У море сліз не посилала, – сльозами моря не долить”.
І плаче, плаче Ярославна в Путивлі на валу на брамі,
Святеє сонечко зійшло. І каже:
“Сонце пресвятеє на землю радість принесло
І людям, і землі, моєї туги-нудьги не розвило.
Святий, огненний господине!
Спалив еси луги, степи, спалив і князя, і дружину,
спали мене на самоті!
Або не грій і не світи... Загинув ладо... Я загину!”

В передсвіта до вечора,
А з вечора до досвіта
Летить стріла каленая,
Бряжчить шабля о шеломи,
Тріщать списи гартовані
В степу, в незнаемому полі,
Середі землі Половецької.
...Допировали
Хоробрі русичі той тир,
Сватів упоїли,
А самі простяглися
За землю Руськую...

Тарас ШЕВЧЕНКО, поетичний переклад уривку “Слова о полку
Ігоревім”,
4-6.06.1860, С.-Петербург

Тема 7. Культура княжої України-Руси.

4 години

1. Русь-Україна – результат творчості праукраїнців.

- 1.1. Довкола назви української княжої держави та її інтерпретацій.
- 1.2. Пошуки слов'янства на перетині часо-просторових координат.

2. Міфопоетичні традиції Руси-України.

- 2.1. Сільськогосподарська культура українців: існування за середньовічним життєвим трибом.
- 2.2. Дохристиянський світогляд давніх українців: язичницький політеїзм і міфологія.

3. Феномен Софії: мистецтво й книжна мудрість.

- 3.1. Вплив на культуру України-Руси християнства візантійського й латинського кола.
- 3.2. Архітектура, мистецтво, музика.
- 3.3. Писемність.
- 3.4. Література.

4. Пізнє середньовіччя на українських землях.

- 4.1. "...І розідралась земля Руська".
- 4.2. Доба Передвідроження.
- 4.3. Культура Галицько-Волинського князівства.
- 4.4. Культура Галицької землі під чужими королями.

1. Русь-Україна – результат творчості праукраїнців.

1.1. Довкола назви української княжої держави та її інтерпретацій. П'ятисотрічне існування княжої держави створило умови для високого розвитку культури українського народу, стало підставою державності. Могутня Русь постала на межі VIII-IX ст. і стала вирішальною віхою у формуванні українського народу.

Слід наголосити, що найвідповіднішою назвою для ранньодержавного територіально-політичного об'єднання, сформованого в Середньому Подніпров'ї з центром у Києві є **Руська земля**, Русь. Очоловане полянською правлячою династією утворення стало осердя майбутньої держави. Існування її саме із такою назвою фіксоване у численних історичних джерелах⁶⁵.

Назва "Русь" вживалася у державному діловодстві до XVIII ст., зокрема, гетьманською канцелярією Богдана Хмельницького. Згодом на теренах русько-української феодальної імперії виділялися ще Русь Біла, Русь Червона (Червенські городи), Новгородська земля, Русь Чорна (Московія). Хоч не переконує вживаний для даного об'єднання термін "Давньо-

⁶⁵ Так, у французькій урядовій хроніці – "Бертинські аннали" єпископа *Пруденція* повідомляється про послів "народу Рос", які у 839 р. прибули до імператора франків Людовика Благочестивого у Інгельгейм.

руська держава”, та ще менше пасує йому поширена в історичній літературі назва “Київська Русь”. За час існування цієї держави так її не назвав ніхто. Справді, за “Повістю минулих літ”, після прибуття Олега на береги Дніпра (882) Київ став столярним градом усієї Давньоруської держави від Новгороду на півночі й до причорноморських степів на півдні (“Хай буде се мати городам руським”). Але Русь-Україна була єдина і не потребувала ніякого географічного уточнення. Причина появи прив’язки у назві до Києва молодша від самої держави на 400 літ⁶⁶.

Самоназва “Україна” вперше згадана в “Літописі Руському” у хроніці подій 1187 р., як переяславці оплакували смерть 29-літнього князя **Володимира Глібовича** “мужа доблесного, смілого, сильного в бою”. Крім переяславців “за ним же **Україна** багато потужила”⁶⁷. Для того, щоб фольклорний образ із словом “Україна” увійшов до документального твору, він мав би достатньо довго побутувати в народній середовищі. Наступні літописні рядки про те, як суздальський князь **Всеволод** віддавав 8-літню доню Верхуслану заміж за 16-літнього **Ростислава** аж у Білгород під Київ, зафіксували тотожність понять “Русь” та “Україна”: “І відпустив він її в Русь”. Отже, суздальська земля, на відміну від київської, Руссю не вважалася. Фактичну ж “іншість” довів син **Юрія Долгорукого – Андрій Боголюбський**, порвавши з Києвом, здобувши та зруйнувавши священне для кожного русича місто (1169). Пограбовано Десятинну церкву й Софію, забрано ікони, коштовності. За літописом, досі ніхто не нищив так старої столиці⁶⁸. Тоді й чудотворний образ Вишгородської Богоматері опинився в північного сусіда, щоб вже як Володимирська Богоматір стати оберегом Московської держави.

1.2. Пошуки слов’янства на перетині часо-просторових координат. Українська культура відзначається спадкоємністю, наступністю, відсутністю природних чи суспільних катаклізмів, що спричинилися б до руйнування неперервного історичного ланцюга етномовного і культурного розвитку наших предків. Питання “Звідки пішла Руська земля?”, поставлене

⁶⁶ На замовлення московського царя історики перемістили назву “Русь” із питомих українських територій, де та Русь була, на московсько-суздальські, натомість залишивши нам словесний покруч – “Київська Русь”

⁶⁷ Вираз з історичної пісні про ватажка козаків Нестора Морозенка (+1651) пригадує літописну фразу:

“Ой, Морозе, Морозенку, ой да ти славний, козаче,
За тобою, Морозенку, вся Україна плаче...”

⁶⁸ “Не було милосердя нікому нізвідки, церкви горіли, християн убивали, інших брали в неволю”. Цей вандалізм не дав сподіваних наслідків: так і не облягтувавши свій столярний град із незалежною від Києва митрополією у північному місті Володимирі, Андрій Боголюбський був убитий під час боярського змову (+1174)

Нестором⁶⁹ у “Повісті минулих літ” не втратило актуальності й дотепер. Ще Трипільська культура, що мала питомо українські риси (територія, хліборобство, високорозвинена металургійна справа), засвідчила давність звичаїв, традицій, характеру і вдачі українців. Коли процес культуротворення триває з IV тис. до Р.Х., то основи протослов’янської міфологічної свідомості сягають часу кімерійців (XVII-XVI ст. до Р.Х.).

Українці – частина слов’янського світу⁷⁰. Протослов’янські племена, що з кінця III тис. до Р.Х. були розселені між Тисою й середнім Дунаєм (численні присіви пригадують ім’я ріки), згодом зайняли територію від Вісло-Одеського басейну та Південної Балтики на заході до Дніпра на сході; від Прип’яті на півночі до Карпат і зони степів на півдні. Половина прабатьківщини припадала на суто українські території.

Початок I тис. до Р.Х. в Європі (Гальштатська культура) – час заліза й кутої продукції, винаходу силікатної техніки виготовлення скла, переходу від матріархальних до патріархальних стосунків⁷¹. Етнографічні риси українців на найдавніших східнослов’янських територіях Наддніпрянщини, Полісся, Галичини та Прикарпаття формувалися вже із т.зв. **чорноліської культури** (IX-VII ст. до Р.Х.) у корінного населення ареалу. На цей час тут знали орне землеробство. Свідченням напружених взаємин хлібороба з кочовиком стала поява перших фортифікаційних споруд.

Скіфи (600 р. до Р.Х., в 512 р. до Р.Х. скитські землі руйнував перський цар Дарій), що населяли територію України, в основному продовжували культурну традицію попередників. Ширяться славетні пам’ятки України – кам’яні ідоли. То пам’ятки т.зв. **мегалітичної культури**. До виявів мегалітичної культури відносимо **менгіри** (з бретонської – “довгий камінь”) – кам’яні стовпи; **кромлехи** (“кам’яний схил”) – кам’яні лабіринти: Стоунхедж в Англії; біломорські “кам’яні кільця”, пам’ятки трипільського часу на території України; **дольмени** (“кам’яний стіл”) – збудовані з кам’яних плит могили: поховання скіфського часу в Криму. Ті споруди на теренах Європи з’явилися разом із предками кельтів і символізують тисячолітній етап сталих контактів населенців території України з кельтами на заході та іранцями на сході.

“Кам’яні баби” українського степу становлять передісторію праслов’янського язичницького пантеону. Набула широкої відомості знайдена у ріці Збруч (1848) камінна чотиригранна різьблена фігура 2 м 70 см

⁶⁹ У перекладі з грецької ім’я значить “найдовідченіший”

⁷⁰ Гіпотеза про відсутність єдності слов’янства по крові пояснює спільність різномірних племен в межах певної території за однією вірою: в основі культу було Слово. Від “славити” й “слов’яни”.

⁷¹ Названа так за першими археологічними знахідками на території Австрії

завишки, звана “Світовид” або “Збруцький ідол”. Камінну чотириглаву фігуру видобуто також із ріки біля с. Липниці недалеко Рогатина (1850).

Теологічні погляди скіфів, віддзеркалені у культурному явищі “**скіфського звіриного стилю**”, мали вплив на орнаментальне мистецтво. Сліди скіфського часу в українській мові фіксуються словами “бог”, “диво”, “ящер” (ім’я божища “Хорс” містить той корінь, що й слово “хороше”).

На теренах України зароджуються “городища”, а з ними й міська культура. Більське городище на р. Ворсклі (за Геродотом м. Гелон) мало вали периметром 30 км, перевищуючи площею і населенням будь-яке поселення тогочасної Європи. Свідченням наявності міст на українському терені є назва Гарданія (країна міст) серед сусідніх народів для Русі в IX ст. Слов’янське населення лісостепової смуги Східної Європи від II ст. до Р.Х. до II ст. по Р.Х. представлено пам’ятками т.зв. **зарубинецької культури**. Від початку ери до 100-х рр. по Р.Х. **сармати** на деякий час підкорили ці землі. **Алани** (одне із сарматських племен) жили над Азовським морем (Меотидою), між Дніпром і Міусом. **Черняхівська культура** (II - поч. V ст. по Р.Х.) визнається типowo слов’янською. Населення становили етнічні групи, згуртовані в єдину господарчу та територіальну спільність. Матеріальне свідчення часу – кераміка. Письмові джерела на межі V-VI ст. фіксували найнижчі за два тисячоліття температури⁷², несприятливий час для рільництва. До того ж від 300-х рр. тривав рух германських племен **готів** на схід. Між Дніпром і Дунаєм мали свій осідок **остготи** із столицею на березі Дніпра, пам’ять про яку й досі зберігають скандинавські саги. Це політичне утворення до самогубства його вождя Германаріха (376) стримувало гунську навалу. Із припиненням існування держави остготів значна частка населення опинилася під гуннами. Падіння Риму спричинило до остаточної руйнації черняхівської культури.

До писемної історії свідчення про місцеве населення Південно-Східної Європи потрапили порівняно пізно: на початку I тис. по Р.Х. Слов’яни були відомі як **венеди** (із старогрецьких та римських джерел), **анти**⁷³ (із візантійських та іранських письмових джерел) і **склавини**. Жодне слово не було самоназвою. Готський історик **Йордана** у творі “Про походження і діяння готів” вже наприкінці IV ст. сповіщає, що склавини проживали північніше берегів Дністра і верхів’я Вісли, а землі антив зосереджувалися в межиріччі Дніпра і Дністра. Анти (археологічно – **пеньковська культура**) у VI ст. успішно освоювали суміжні території, і, просуваючись до берегів Дунаю, досягли кордонів із Візантією. Басилевси змушені були

⁷² Птах замерзав на льоту, Рейн вкрився грубезною кригою, що витримувала хід армій (366 р.).

⁷³ Сowo гіпотетично походить від давньоіндійського anta – “край”, “кінець”

рахуватися із могутністю антського союзу, прагнули залучити до себе на службу окремих антських правителів. Помітні адміністративні і військові посади у Візантійській імперії посідали анти *Всегород* та *Дабрагез*. За правління Юстиніана I⁷⁴ слов'яни, завдавши відчутних ударів візантійському війську, проникли вглиб Балканського півострова. На межі VI-VII ст. антський союз розчинився у слов'янському світі, щоб стати основою Давньоруської держави.

З кінця V ст. від невеликої, площею 2 га, придніпровської фортеці піднялася велич Києва – столиці полян. Будівництво укріпленого городища на Старокиївській горі із назвою на честь полянського князя *Кия* свідчило про зростаючу міць дніпровських слов'ян. Документально зафіксований візит князя Кия до Константинополя, де він був зустрінутий базилевсом *Анастасієм* з великою шанобою і почестями. Не виключено, що Візантія звернулася тоді до слов'ян за військовою допомогою, дбаючи про захист своїх дунайських кордонів. На цю думку наштотує повідомлення літописця про будівництво київськими полянами на березі Дунаю фортеці, що донині має назву Києвець.

Східними сусідами полян були *сіверяни*, а далі *радимичі* і *в'ятичі*, а західними – *древляни*, *дреговичі*. Західні межі розселення східнослов'янських племен сягали Прикарпаття, земель *хорватів*. Вздовж течії Західного Бугу та притоку верхньої Прип'яті простягалися землі *волян*, *дулібів*. Північну групу слов'янських племен становили *кривичі*, *полочани* і *словени новгородські*. У межиріччі Дністра і Дунаю (біля гирла) у західному Причорномор'ї мешкали *тиверці*, з якими на схід від Дністра сусідили *уличі*. “Повість минулих літ” свідчить, що ці племена мали “свої обичаї, і закони предків своїх і заповіти, і кожне свій норів”.

Факти особливої культурної ваги пам'ять народу фіксує в часи лихоліть. Із переказу в “Повісті минулих літ” довідуємося про протистояння слов'ян та Хозарського каганату⁷⁵. Як зажадали хозари данини у полян, ті у відповідь надіслали їм по мечу від кожного диму. Хозарські урядовці так потрактували той дар “Не добра се данина... Ми здобули її однобічним оружжям, шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель”. Розгромили Хозарську державу війська Святослава Ігоровича. У першій половині VII ст. племена тюркського походження – *авари* (обри) заснували державу в Паннонії⁷⁶. Головний удар кочівників припав на дулібів. Запустіння землі, нищення поселень, кабальне оподаткування рільників, жорстокість завойовників⁷⁷

⁷⁴ Відомий за попереднім лекційним матеріалом

⁷⁵ Могутньої держави, що виникла в середині VII ст. у пониззі р. Волга

⁷⁶ Територія сучасної Угорщини і частково Югославії.

⁷⁷ Показовий її вияв: жінок впрягали до теліг замість коней

волали до неба про помсту. Сповідуючи християнську ідею Божої справедливості, літописець пояснив винищення аварів, усіх до одного, Божим гнівом. Є прислів'я: “Погинули, як обри”.

Основною формою тогочасної суспільної організації були **союзи племен (племінні княжіння)** – нові територіальні етнічно-політичні спільноти. Їх основу становили сільські общини, укладені з споріднених поселень – “гнізд”. Земля общини була власністю цілого племені, але її орні ділянки закріплювалися за окремими господарствами – **димами**. Господарство базувалося на рільництві, скотарстві та сільських промислах. Верховним органом племінного самоуправління й суду у слов'ян було **віче**. В процесі розвитку родоплемінної організації з'явилася виборна, а згодом спадкова князівська влада – вищий виконавчий орган управління. Довкола князя внаслідок постійної військової активності гуртувалося **дружина**: товариство дужих юнаків, об'єднаних у ватагу на основі родинних зв'язків. Згодом дружиною називають добірну частину князівського війська, що складалася з професійних воїнів.

2. Міфопоетичні традиції Русі-України.

2.1. Сільськогосподарська культура українців: існування за середньовічним життєвим трибом. Процес народотворення неперервний, а людська історія осмислюється на певних часопросторових зрізах. Межі величин, що беруться за основу саморозвитку сформованої структури у часі становлять 10-12 тисяч років, а в просторі – постійну географічну широту. Для України та її зумовленої об'єктивними факторами принципово будівничої хліборобської культури доля виявилася прихильнішою, ніж до аварів. Союзи племен полян, волинян, древлян, сіверян, уличів, тиверців, білих хорватів поступово були поглинуті Руссю. Вона постала наймогутнішою державою Європейського Середньовіччя у час, коли імперія Карла Великого на заході розпалася, а Візантія хилилася до загибелі.

З'ява України-Краю, як світового універсуму, керованого загальнокосмічними законами моделювання живих структур, було невідворотним в умовах сучасної цій державі суспільно-економічної ситуації. Народи обирають покликання і місце під сонцем. Відбір самодостатніх цінностей – справа часу, обставин, вільного волевиявлення, спадкового коду, певних доленосних даностей. Переважання певного способу життєіснування⁷⁸ – результат вибору етнічної самосвідомості. Хоч у відповідних пропорціях скотарство та рільництво співіснують у практиці кожного народу, та у конфлікті все перебувають притаманні їм ідейні напрямки: будівництво,

⁷⁸ Згадаймо трикомпонентний поділ первісного колективу згідно з матеріально-виробничою діяльністю, див. Розділ II, тему № 3, С. 15-16.

самоокупність, хліборобська осілість – з одного боку; руйнація, паразитизм, невстояне кочівництво – з іншого.

Українці утвердилися в середньовічному світі саме як землеробів-рілляники. Їх плекана тисячоліттями магічна традиція, закорінена в сакральному зв'язку з Землею-Матір'ю, виявилася необхідна в умовах розвитку феодалних стосунків. Арабський географ *Ібн Даста*, побувавши у слов'ян у X ст. в книзі “Дорогоцінні скарби” (925 р.) описав обряд, що практикувався при сівбі задовго до прийняття християнства. Взявши просіяні зерна у ківш, його здіймали вгору й у супроводі музичних інструментів закликали: “Боже, Ти, що обдарував нас їжею до сього часу, обдаруй нас і тепер нею в достатку.”⁷⁹ Багатство урожаю українського хлібороба, забезпечуване вже самими щедротами природи й помножене на працьовитість та сприятливі погодні умови, сформувало своєрідне ставлення до землі, замішане на ірраціональному началі. Впливати на хід подій можна було тільки магічними засобами (обряд, моління, заклинання, жертвоприношення, згодом його імітація).

Пристосування традиційної свідомості українця до буття за середньовічним життєвим трибом в історичному перебігу подій було реалістично відтворене відомим ученим-археологом *Олегом Ольжичем*⁸⁰ у вірші про цивілізаційний колобїг: “*Tertia post illam successit aenea proles*” (Ovid. Metam. Lib. 1. 125.).

Був же вік **ЗОЛОТИЙ**

Свіжі, проткані сонцем діброви, мед приручених бджіл, золотавість сп'янілого тіла, янтареві зіниці серни, що не бачили крові, і на вітах воскових плодів, соковитих і спілих.

Та приходить вік **СРІБНИЙ**, вік простий і ясно-тверезий.

В нього рівно всього, гора й радості, праці й забави. Віку мудробуденний! Але похитнулись терези, його срібні жита вже у копах стоять попїлавих.

Кров у наших криницях. Реве здичавїла худоба, новороджені діти спинаються хижо на ноги і нелюдська жага нападає мужів, як хвороба, і жінки безсоромні, немов од напою міцного. А земля – не земля, тільки цегла руда і рапава. І гуркочуть шляхи, стугоняють і гуркочуть курні ці, коли плинуть по них, пропливають бундючно, як пави, куті щирою міддю важкі боєві колісниці. Біля мертвих джерел, по зів'ялих скелистих вертепах не мавки полохливі – гніздяться огненні дракони. Пнуться стїни твер-

⁷⁹ Наведений Марченком М. (Марченко М.І. Історія української культури. – К., 1961. – С.61-62) фрагмент давнього заклинання пригадує знайомі слова молитви “Отче наш”

⁸⁰ Кандиба (1907-1944), син Олександра Олеса, науковець, філософ, письменник.

динь на горах серед голого степу на хребтах, неприкрашені, пнуться камінням червоним.

Віку **БРОНЗИ**, це ти, це твоє ненасичене серце нерухомо повисло мутне над сухими борами і бринить, і дзвенить, і гуде... І здається що сон це, і здається, що захід – це паца нелюдської брами.

Там випраглість пустель, плеса лави ліниво-кипучі, але надять ненагло майбутнього люті ворота. Загрузати в пісках, обриватись з камінням із кручі і поволі тонуту в жасливих іржавих болотах. І співати про зміїв і львів, і горіння одваги, про нечуваний скарб, у потворній печері укритий, і збиратись у грізні, жорстокі і хижі ватаги, брати приступом замки чи їх до кінця боронити. Проливаючи кров у грабунках і гвалтах без ліку, у змаганні із світом, у бої з самими собою, нам дано відрізнути зле й добре, мале і велике і прославити вірність, невинність і жертву героя.

Щоб, коли небеса вкриє сталь воронена блискуча,
Сталь нової доби, що завершує коло одвічне,
Холод віку **ЗАЛІЗА** мов взори нестерпно-пекучі,
Взори того, що гарне, і того, що світло-величне.

Є незмінна Земля, і усе на ній зміна невпинна: **ЗОЛОТЕ** – на світанні, за дня вітряного – **СРІБЛЯНЕ**, **МІДЬ** розтоплена – озеро те ж в надвечірніх годинах, і застигле **ЗАЛІЗО** – вночі, у холодних туманах.

Міцно куте з металів ще путо ніхто не роздер це.

Дня і місяця, й року чотири пори, а на гальбі –

В дужих карбах людське неспокійне і жадібне серце.

І ДЛЯ НЬОГО СУДИВСЯ ДОВІЧНИЙ ПОЧВАРНИЙ КОЛОБІГ.

Щоб збагнути українську національну культуру через традиційні заняття, побут, народні художні промисли, що несуть на собі виразний відбиток ще княжої доби, варто відвідати Музей етнографії і художнього промислу у Львові. Подаємо тут начерк екскурсиведення постійними залами музейної експозиції. Доповненням до музейних експонатів стануть описи подорожей по Україні, зібрані в книзі *Володимира Січинського "ЧУЖИНЦІ ПРО УКРАЇНУ"*. Назвемо у хронологічній послідовності імена подорожніх: *Геродот* (Vст. до Р.Х.); *Павзоній* (II ст. по Р.Х.); *Ібн-Даста* (перша половина X ст.); *Авмросій Коментаріні* (1473 р.); *Михайло Литвин* (1550 р.); *Блез де Віженер* (1573 р.), *Ульріх Вердум* (1670-1672 рр.).

Збиральництво – суттєва поміч в господарстві. Природа з первовіку лбайливою опікункою наповнювала козубки та стущечки (плетена посуда з покришкою), розмаїті кошелі й кошички дарами. Гребенем вичісувалося рясні чорниці (афени). Палиці-посохи самі тяглися до зачасних грибів у тінистих пралісах.

Бджільництво в Україні бере початок із примітивного видирання меду диких бджіл у дуплах-бортях та їх привласнення – бортництва. У “Руській правді” (XII ст.) Ярослава Мудрого закони про охорону бортей становлять сім параграфів. В Литовському статуті (судочинному збірнику) розорення борті тягло за собою смертну кару. Пристрій для бортництва складали: лава-дошка (“жень”) в отвори якої перетягувався сплетений з пасків довжиною на кільканадцять метрів ремінь (“слив’є”) та дерев’яний гак (“хрюк”), що зачіплявся за гілку. У XIV ст. вирубували штучні борті, підвішували на деревах вулики-колоди, встановлювали їх на пеньках.

Згадки про продукти бортництва доносять Геродот, Павзоній, Ібн-Даста⁸¹. Про “напиток, зроблений з меду, котрий значно міцніший від вина” писав Авмросій Контаріні. Мед і віск – платіжний засіб, продукт експорту.

Земля, що спливає молоком і медом, постає з денника подорожей Михайла Литвина⁸².

Мисливство – архаїчний вид людської діяльності. Його закоріненість у часах княжих оспівана прекрасною поеткою *Оксаною Лятуринською* (1902-1970) в збірочці “Княжі емалі”⁸³. Закони про лови урядила ще княгиня Ольга. Є літописна згадка про уладжування Ярославом Осмомислом ловів на зубра на честь грецького царевича Андроника Комнина. Шкурки дрібної пушної звірини – білки (“вивірка” або “попелиця”) і чорної куниці – були замість розмінної монети. У великій кількості їх доставляли з Литви. Бобер стрічався рідше. В згадках лишилися боброві рукави княгинь, боброві тули-сагайдаки. Останні згадки про бобрів у Галичині маємо з XVIII ст. Учений-природник Гаккет, професор Львівського університету, зустрів їх у двох місцях. Рись згадується рідко. Люта, кидалася на ловця зверху, могла повалити кінного. Фантастичним було багатство фауни. В

⁸¹ Останній писав: “з дерева виробляють подібне до куклів, в котрих і вулики для пчіл, і мед пчільний заховується...один такий кухоль містить десять кварт його... Напиток роблять собі з меду”

⁸² “В старих дуплавих дубах і буках обильно водяться рої бджіл з щільниками меду, який визначається чудовим кольором і смаком. Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а м’ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою до лісів, а потім назад до степів, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що весною хлопчики назбирають цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів, лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники. Вірлят зачинають до кліток задля пир’я, котрі чіпляють до стріл. Псів годують м’ясом диких звірів і рибою”.

⁸³ “Зуб, ратище, копито, пазур. Тут муж ішов на силу вражу. Ходив тут мамут і медвідь кошавий вів у пуцу слід.”

Україні. Так, за Блезом де Віженером на західноукраїнських землях у великих пушах водилися тури⁸⁴, лосі та зубри. Полювання на зубра відзначалося як дуже небезпечне.

Лови відбувалися різно: гонили звіра кінно з луками (лови з нагінкою), криком; пішо з рогатиною. Заставляли сила, тенета, завішували на дерева великі сіті (перевіси). Чимало способів відлову диких звірів, що характеризуються як архаїчні, збереглося в Карпатах: “сліпі ями” (замасковані ями із покладеною зверху принадою: овес – кабанові, м’ясо – ведмедю та лисиці) та вириті на стежці до звіриного водопою, прикриті посипаними сіллю накривками “тепліші”; підвішені на деревах у місцях переходу звірів дротяні чи мотузяні сільця (на ведмедя, вовка, кабана, сарну). Розводили ловецьких псів, а також соколів та яструбів для полювання на птицю. На ловецтво вказують назви сіл: Козульки, Соکیلники, Бібрка, Зубра, Зубрець, Вовків.

Рибальство. Засвідчене ще в середині XVI ст. Михайлом Литвином багатство рибних ресурсів України⁸⁵ пояснює той факт, що українці є в більшості рибоїдною нацією. Рибу солили, вудили в диму, споживали і продавали. Улюблене заняття набиало рис промислового характеру. Галицькі промисловики-рибалки спускались Дністром через море аж до вустя Дунаю. Рибу культивували. Багато ставів в Україні доповнювало річкове господарство.

Експонується човен-“довбана” з веслом, який використовували на Поліссі; “мірило” – дерев’яна дошка з зарубками для визначення вартості риби в залежності від її розміру. Були і раколовки, хоч раків особливо не вживали⁸⁶. Оскільки рак живе лише у чистій водоймі, яких на Львівщині вже нема, скуштувати його тепер – рідкісне задоволення. Все ж назва селища Ракобовць (неподалік Красного на Львівщині) свідчить про колишнє багатство.

---

⁸⁴ Предок домашнього вола, поширений більше за зубра. Був чорний, з яскравою смугою вздовж хребта, з великою головою, товстою шиєю без гриви і невеликим підгруддям; великі роги виходили з черепа майже під прямим кутом, були похилені наперед і далі кінцями загиналися назад. Дикий і відважний, підкидав ловця разом із конем. Казали: “Хоробрий, мов тур”. Перевівся в Україні наприкінці XVI ст.

⁸⁵ “Річки переповнені великою кількістю осетрів та іншими великими рибами. Тому багато річок називаються “золотими”, особливо Прип’ять, котра в одному місці коло Мозиря при гирлі Тури (Уборть) в час наповнення свіжою водою з джерел щорічно з початком березня наповнюється такою силою риби, що кинутий до неї спис насаджується (на рибу) і стоїть повисно, ніби встромлений у землю – так густо збивається там риба. Я би не повірив тому, коли б сам не бачив частенько, як відтіль безпервно черпали рибу і наповнювали нею за один день до тисячі возів, що належали купцям, котрі щорічно з’їздяться в цім часі”

⁸⁶ “Не звір між звірів їжак, не риба серед риб – рак.”, але : “На безриб’я і рак риба”

Лови руками практикували жінки. Рибалили вудкою⁸⁷, остями, ятером, плетеними з лози вершами, саком. Остю полювали на міліні: вганяли у хребта рибини гострими зубцями й відпускали 3-метровий держак (“остивно”). У його верхній кінець кріпили гілку, що вказувала місце зупинки знесиленої здобичі. Плетені верші встановлювали у вузькім руслі принадою проти води. Обабіч річку загачували. Сак⁸⁸ використовувався під час повені у каламутній воді тихого плеса. На чистій воді рибу ловили “саком до гоніння” удвох.

Повні рибою ріки Гуцульщини постачали “пстружки” (форель)⁸⁹, “головначі”, “підустви”, “свинки”. Форелі ловили на вудку з липня до вересня, а ятером⁹⁰ – у вересні-жовтні. Ятір встановлювали під час нересту отвором за водою у швидких місцях потоків, а після нересту – супроти води. Вночі на форель полювали остями з підсвічуванням “лучицею”.

2.2. Дохристиянський світогляд давніх українців: язичницький політеїзм і міфологія. Кожен народ у своєму розвитку проходить стадію архаїчної родової свідомості із притаманним їй міфопоетичним мисленням. Українська міфологія як сукупність світоглядних уявлень та окремих переказів про об'єкти живої та неживої природи, людину та Всесвіт розвинулася на основі давньої загальнослов'янської. Глибинна індоєвропейська спільність прочитується у подібності функцій міфологічних образів (грецький Зевс, слов'янський Перун⁹¹, балтійський Перкунас).

В основі системи міфологічних уявлень українців покладені взаємини людини з природою: поширений культ гаїв та окремих дерев (дуб, липа, береза), що були житлом богів⁹². Поширений у народному мистецтві образ світового дерева об'єднує три світи: небо, землю і підземне царство. Дотепер збереглося переконання у єдності тих світів та віра у відвідини мерцями живих на певні свята.

У проповіді *Кирила Туровського* (XII ст.) говорить, що колись руси називали богами сонце, воду, вогонь, дерева. Поганський пантеон включав істот двох типів – вищого порядку, які відповідали за певні стихії

⁸⁷ Поширена конструкція – ліщиновий держак-вудилище, плетений з білої вовни шнур (“швара”) з прив'язаною наплетеною сивою вовняною ниткою (“перевіця”) та залізним гачком.

⁸⁸ Плетена сітка “саківно” з найширшою частиною “горло”, “черевко”, вужчою (“ошийок”) та кінцем (“головник”)

⁸⁹ Кріпаки Рахова зобов'язані були в числі інших повинностей поставити домінії 1000 шт. форелі (1600)

⁹⁰ Насаджена на три тонкі дерев'яні обручі сітка з конусовим закінченням

⁹¹ Розрізняють три іпостасі природного явища: грім (звук), маланка (блискавка) та перун (явлена сила грому).

⁹² Зберігся у обряді прибирання хат клечанням, що мало загальну назву май.

(Волос – опікун скотарства й уособлення багатства; Даждьбог – сонячний податель благ; Мокош – покровителька ткацтва) та нижчого – духи (природи, господарства й хати). Оселя була уособленням Космосу, світового порядку. Дослідники народної творчості вбачають міфологічну основу у стінних розписах (особливо печі) та предметах інтер'єрного хатнього призначення. Традиції міфотворчості відтворені у фольклорі. Міфологічними образами пройнята обрядова поезія, що супроводжувала трудову діяльність людини протягом календарного року. У колядах та щедрівках зустрічаємо елементи солярної (сонячної) символіки⁹³

Одвічне протиставлення понять порядку і хаосу; світу свого й чужого виявилось у протилежному потрактуванні основоположних понять. Земля, що в свідомості українця є святою годувальницею, асоціюється з плідністю⁹⁴ і, водночас, із загадковим потойбіччям смерті. Вода – її живлюща й очисна функції співіснують з усталеним уявленням про неї, як про уособлення світового хаосу. Вогонь – чинник очищення й оберегу (жизний, що добувається тертям дерева об дерево) одночасно сприймався і як руйнівник (особливо народжений стрілою Перуна). Поєднання протилежностей дає цілість, яку символізує коло. Окреслений магічним колом простір охороняє від зовнішнього світу⁹⁵. Не знаючи його мови, людина увходила у контакт із Природою через зрозумілу без слів звукоемоцію⁹⁶. Виходячи з міркувань прадавньої людини, спілкування із незнайомцем можливе за посередництвом жестів та інтонацій (загрозливих чи миролюбних).

Міф в українському світосприйнятті виявився

- 1) у практиці **ініціацій** (обряд формування і випробування особи), віддзеркалений у фантастичному світі східнослов'янської казки;
- 2) у дотриманні принципу жертвування (трапеза, як необхідний компонент магічного ритуалу; кулінарні звичаї, що супроводжують свята українського народу; образи вмираючих і воскресючих Богів⁹⁷.

⁹³ Сонце, місяць і зорі – члени єдиної тріади, де Місяць – господар, Сонце – господиня, а Зорі – діти.

⁹⁴ Гріх бити, без потреби й у невідповідний час орати землю; нею зцілюють в народній медицині.

⁹⁵ Жителі Полісся, працюючи в глухих місцях, оточенні лісу, ножем або жаринною окреслюють довкруг себе коло. Слово “обійстя” дослівно значить “місце, яке обходять довкола”. Для запобігання епідемії існує звичай оборювати селище або обводити довкруг довгим обрусом, витканим для такого випадку за одну ніч його мешканцями.

⁹⁶ Вживаний у веснянках, купальських та петрівчаних піснях вигук “Гу!” – відгомін давньої магії, заклик-звертання до природи як живої істоти.

⁹⁷ Персонаж весняних обрядів Кострубонько.

Магічна суть була притаманна словам і рухам, а також лініям і фарбам в одязі. Сакралізація народної ноші призвела до затримання в жіночому костюмі реліктового типу – поясного незшитого одягу⁹⁸. Оберегову, магічну суть має вишивана сорочка⁹⁹. Захоплення нею висловив мандрівник Ульріх Вердум¹⁰⁰. Різні відміни чоловічих і жіночих сорочок (проста туніковидна; ускладненого крою: з кокеткою та уставками-поликами для розширення рукава; закарпатська “волошка”, яка рясним сонцем розходиться від горловини) мають строго визначені місця вишиваного декору: при отворах найближчої до тіла речі. Голова із шиєю, груди та особливо руки, що виконують роботу (шитво, готування їжі, плекання дітей та злуків, підготовка покійника у вічну путь), потребували особливої захисту. Обшивався і подолок-“пелена” додільної сорочки (частина у півтори пальця, що виступає з-під обгортки-опинки). Рясна оздоба “вуставки” при основі рукава надавала жіночій руці подобу крила. Казкова як сама назва сорочки, позичена у птаха, так і приписувані можливості її рукавам: помах лівим світ творить, правим – землю квітчає. Магічним згуком птаха-“зигзиці” відлунує нам із “Слова о полку Ігоревім” плач дружини новгород-сіверського князя Ігоря Єфросинії “у Путивлі на валу”¹⁰¹. На магічній традиції побудована практично вся українська народна медицина, обрядовість, етика. Мотив чарування особливо популярний в українській народній творчості (у росіян і білорусів майже відсутній).

Найбільшого значення в українців надавалося Слову, сказаному в певний час і в певній формулі, про що свідчать народні балади з провідним мотивом словесного закляття (“Дівчина-калина” “Невістка-тополя” “Синявір” “Мати-верба”). Магічне забарвлення слова витворило в мисленні, мові, фольклорі українців цілий пласт усталених символів: зозуля – мати, доля; квітучий сад – подружнє щастя; річка – межа вибору; гадюка – туга,

⁹⁸ Обгортки, опинки, плаhti, запаски.

⁹⁹ Найдавніший вид шитого одягу є оберегом не лише від сонця і стужі, свідченням чого є поширене уявлення про надзвичайний талан “народженого в сорочці”. Як хто намірявся на зле, варто було лише заволодіти сорочкою ворога і при допомозі заклинань і магії приректи, “зурочити”, навести порчу. В цьому разі тільки вишивка оберегала від шкоди, стало даруючи символіку добра.

¹⁰⁰ “Літом ходять лише в сорочці; у селянок сорочки з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат – з гаптованої китайки, причім всі форми тіла видно так добре, як би ходили голими. Горішня частина таких сорочок є коло ший і паса стягнута у збори, як плащ і чепурно обрамована різнокольоровою бавовною. При тім вони підперезані понад бедрами червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору паском і виглядають так цілком не зле.»

¹⁰¹ З неперевершеним ліризмом перекладений *Тарасом Шевченком* плач Ярославни (доньки Ярослава Осмомисла) став у нашому виданні поетичним заспівом до цієї теми (див. С. 27)

думка, що серце точить. Тепер знакова суть понять виявляє себе в снах. Щоправда, один із сучасних американських дослідників сновидінь **Роберт Боснак**, досить скептично висловився відносно спроможності людства їх витлумачити¹⁰².

Праукраїнці безпомилково розрізняли сакральні-символічний і власне знаковий, побутовий рівні мови. Її слова – то застигли образи, готові метафори (перенесення схожих ознак одного предмета на інший, один з важливих засобів образності в літературі і поезії). Відомі цілому світу пісні українського народу – його класичний фонд музичного фольклору укладався у часі прадавньому. Про весільні пісні, голосіння, купальські та інші звичаї і їх місце в побуті народу писали ще літописці. За записами початку ХІХ ст. стали відомими українські думи, стиль яких виник на основі речетативної ритміки народних голосінь. Руський епос – вияв не тільки постичної культури, але й політичної самосвідомості народу. Поетичні твори про руських богатирів та князів були відомі в Європі і знайшли відгомін в німецьких та скандинавських сагах.

Ми втратили здатність його розуміти, а з нею і ключ до розуміння своєї національної душі. Так, початок відомої весільної пісні *“Горіла сосна, падала”*» сприймається за звичайну прикрасу до другої, вже головної фрази: *“під неї дівчина стояла...”*. Насправді саме заспів в народному світобаченні виступає символом дівочості, першого кохання й життєвої недосвідченості. Тому молода перед покриттям хусткою й чеше свою дівочу *“русу косу”* під палаючою сосною, а козаки, що *“їхали із Дону додому”* *“прив'язали Галю до сосни косами”*. З того символу виростили такі літературні шедеври, як оповідання **Михайла Стельмаха** *“Галя”* та трагічне **Стусове** осягнення долі України:

“Горить сосна – од низу догори.

Горить сосна – червоно-чорна грива над лісом висить.

Ой і нещаслива ти, чорнобрива Галю, чорнобри...

Прости мені, що ти, така свята,

на тім вогні, як свічечка, згоріла.

Ой як та біла білота боліла, о як боліла біла білота!”¹⁰³

Міфопоетичне мислення праукраїнців стало предметом багатьох досліджень. Для ознайомлення з основами української міфології можна звернутися до праць **Івана Нечуя-Левицького** *“Світогляд українського народу”*, митрополита Іларіона (**Івана Огієнка**) *“Дохристиянські вірування*

¹⁰² “Наша здатність розуміти світ сновидінь мало чим відрізняється від здатності машини розумітися у вищій математиці” (**Дмитренко М.К.** Український сонник. – К.: Тиво “Знання” України, 1991. – С.6)

¹⁰³ Чудове тлумачення весільної пісні дав **Василь Пахаренко** (Див. Пахаренко В. Небигітний апостол. Нарис світобачення Шевченка – Черкаси: Сіяч, 1994. – С.10)

українського народу”, *Олександра Партицького* “Давня історія Галичини”. До міфів, як до джерела творчості зверталися кращі представники творчої інтелігенції – *Леся Українка* “Лісова пісня”; *Олександр Олесь* “Над Дніпром”, “Микита Кожум’яка”. Найяскравіший вияв міфотворчості бачимо у творчості *Миколи Гоголя* та поета ХХ ст. *Велемира Хлебнікова*.

3. Феномен Софії: мистецтво й книжна мудрість.

3.1. Вплив на культуру України-Руси християнства візантійського й латинського кола. Дослідники вбачають повторюваність сюжетних ліній міфів різних народів і, зокрема, проводять аналогію за “Повістю минулих літ” між князем *Ярославом Мудрим* і біблійним Ісааком, сином Авраама. Ось його батько протизаконно силою бере Рогнідь, йде війною на брата *Ярополка Святославовича*, її нареченого. В подальшому конфлікт між батьком і його сином від Рогніді – кульгавим Ярославом розв’язується через батькову смерть (+1014). Стосунки між князями, батьком Володимиром¹⁰⁴ і сином Ярославом¹⁰⁵, потрактовані через символіку початкового значення імен є ніби втіленням сили **вербальної магії** (давнє уявлення про реальний вплив слова на долю і життя людини) в історичному розгортанні. Як мовимо про внесок у національну культуру, схилимося перед величчю Ярославовою. Церква ж вшановує пам’ять **Рівноапостольного князя Володимира Великого** (28 липня), що охрестив Україну-Русь.

Християнство стало одним із найвагоміших кроків у процесі державотворення. Воно утвердило факт появи в IX ст. на українських землях могутньої ранньофеодальної держави, яка формувала відповідні до її статусу культурні реалії. Від початку княжіння в Києві (978) Володимир здійснив ряд спроб об’єднати державу ідеологічно¹⁰⁶. Вражаюча уяву, зіткана з притч і символів, історія перетворення князя-язичника на християнина подає не так біографію конкретної особи, як шлях язичницьких племен до цивілізованого громадянського суспільства. У тому полягає повчальний зміст життя св. Володимира.

Грандіозна культуротворча місія правителя виявилася у багатьох напрямках діяльності. Він **об’єднав навколо столиці племена**, які відійшли від Києва в часі братовбивчої війни Володимира із Ярополком; зібрав усі східнослов’янські землі з землями фінів на півночі включно; відняв від

¹⁰⁴ Слов’янське ім’я-словосполучення: “Той, що володіє миром (світом)”.

¹⁰⁵ Слов’янське ім’я-словосполучення “Той, що яріє в славі” покликане оберігати, звеличувати, наділяти славою й доблестю власника. Ярий потрактовується як сюючий, яскравий, звідки й Ярило, бог сонця у стародавніх слов’ян.

¹⁰⁶ Знайомство з ісламом, реформа пантеону слов’янських богів.

Польщі Червенські городи (991-992); змусив литовських ятвягів визнати його верховенство; встановив дружні стосунки з поляками, мадярами, чехами. Володіння Володимира стали найбільшими в Європі і становили близько 800 тис. км². Він домагався підпорядкування головних торговельних шляхів державі та прокладав нові на Константинополь. За надану Візантії військову допомогу Володимир зажадав у василевсів **Василя** і **Константина** християнізації власної держави через пошлюблення їх сестри **Анни**. Для здійснення задуму обліг Херсонес Кримський. Із охрещенням, як запевняє літопис, йому повернувся зір¹⁰⁷. Володимир “взяв моці св. **Климента**¹⁰⁸ і **Фіва**, ученика його, та ікони на благословення собі”. Відтоді по Русі шириться культ св. Климента та апокрифічний твір “*Про чудо об отрочати*”¹⁰⁹. З різних джерел відомо, що голова св. Климента захоронена в основі Десятинної церкви у Києві, як запорука закладення духовних підвалин Церкви Київської Держави. У пам’ятці старокиївської писемності “*Слово на оновлення Десятинної церкви*” (1039) учень ап. Павла св. Климент названий заступником держави.

Окрім релігійної Володимир здійснив адміністративну¹¹⁰; військову¹¹¹; судову¹¹² реформи. Авторитету князівської влади сприяли уперше відкриті ним школи для руської еліти та впровадження першої валюти (срібна гривня з вкарбованим тризубом – гербом Рюриковичів). Князь вів потужне градобудівництво: фортеці-укріплення довкола Києва; м. Василів (Васильків) на Київщині із храмом Преображення Господнього у ньому; м. Володимир Волинський із церквою Пресвятої Богородиці у ньому; храм Первоверховних апостолів Петра і Павла на Берестові, неподалік Києва; м. Переяслав (на місці поєдинку печенізького воїна із руським кожум’якою Кирилом); обгороджені гострими палями невеликі кріпості-остроги на ріках Десні, Трубежу, Сулі і Стругні. Найбільш ранньою церквою, що її возведено за Володимира, була дерев’яна Василівська. Будував Володимир храми по цілій Україні-Русі. Але найошатнішою була возведена в Києві Богородична церква посеред княжого дитинця, на яку князь

¹⁰⁷ Інтерпретація християнської легенди про навернення Савла.

¹⁰⁸ За римського імператора Траяна (98-117) через велику популярність серед римлян був засланий на виправні роботи до Криму, скинутий зі стін Херсонесу в море. Скельний монастир в Інкермані зберігає пам’ять про нього.

¹⁰⁹ Поглинуту морем дитину віднайдено було живою й неушкодженою під прозорим накриттям гробівця св. Климента.

¹¹⁰ Ліквідація племінного князіння, поділ країни на 8 округів та волості у їх межах, посадження на чолі кожної довірених осіб.

¹¹¹ Заміна племінної організації на феодальну: в дружині служать за право на володіння земельною власністю.

¹¹² Розмежування єпископських та громадських судів.

розпорядився давати “од мастности своєї і од моїх городів десяту частину” (так чинив ще Карл Великий). Церква ця відома, відтак, як Десятинна. І хоч її будівництво було доручене *Настасієві Корсунянину*, а інтер’єр оздоблено тими багатствами, що їх Володимир вивіз із Херсонесу, та сама будівля не нагадувала ні херсонесійські, ні царгородські храми. За прообраз послужили храми, що зводилися на Балканах в Болгарії¹¹³.

Прийняття християнства Україною з Візантії робить її вплив на нашу культуру незаперечним. Утвердження східнохристиянської філософсько-богословської традиції в Україні супроводжувалося її оригінальним трактуванням й самобутнім розвитком. Україною прокотилася обрядово пишна, барвіста хвиля грецького (візантійського) християнства. З нею пов’язують виникнення ряду ідеологем, які щедро проросли на ґрунті нашої культури:

1. Ідея соборності – етнічної, згодом національної, а тепер державної єдності громадян України;
2. Ідея софійності (діалогічності), що витворила українську філософію серця (кардоцентричність – визначальна риса українського менталітету);
3. Ідея моральної відповідальності особи перед Богом і людьми ставила людину перед вибором власної долі й життєвого призначення, породжувала повагу до себе та до вибору інших людей, а в цілому сприяла становленню громадського плюралізму.

Не чужий був Україні й вплив західної філософської схоластики.

Незацікавлені у державній могутності України-Руси сусіди не визнавали її, як християнську. Так, константинопольський патріарх *Олексій* (1029) засудив хрещення поза храмом¹¹⁴; Сплітський собор заборонив слов’янське богослужіння; папа *Олександр* прокляв слов’янські книги (1059). Хрестоматійний у нас 988 рік не фігурує у зарубіжних джерелах. Святим Володимира вперше названо в 1254 р., а офіційно канонізовано на соборі аж у 1574 р.

Офіційна дата хрещення не започаткувала, а довершила процес християнізації Русі. Візантійськими хроніками засвідчене прибуття перших єпископів, відряджених константинопольським патріархом *Фотієм* князю *Аскольду*, коли той хрестив Русь (860). Всупереч легенді княгиня *Ольга* прийняла християнство із заходу: у 960 р. просила німецького цісаря *Оттона I* відрядити священників до Києва. Посольство з *Адальбертом* на

¹¹³ За часів Володимира і Ярослава українська Церква підлягала не Царгородському, а Болгарському патріархові, що перебував на острові Орхид. Звідти ж походять планування культових споруд, способи укладення фундаментів на дерев’яній підмостці, а також перші богослужбні книги.

¹¹⁴ Кияни охрещені у р.Почайні.

чолі прибуло в Русь, та наслідків не мало, бо за три роки Ольга поступилася владою язичнику *Святославу*. По офіційному запровадженню християнства Русь залишалася відкритою як для східних, так і для західних впливів. Прозахідне спрямування доводять увічнені реліквіями династичні стосунки князів¹¹⁵, як от: привезене Анною Ярославною у Реймс писане у Києві (XI ст.) Євангеліє, на якому складала присягу французькі королі.

Християнська Русь намагалася обмежити посягання чужинців на власне політичне і духовне життя. Саме в перших початках державності бачимо виразне намагання Великих князів не тільки збагатити власну державу набутками високої візантійської культури, але шляхом сильного наближення до духовності Заходу зробити Київ важливим осередком самостійної культурної творчості. Свідченням того є шанування національних святих: *Бориса і Гліба* (пам'ять яких відзначаємо 24 липня), Ольги та Володимира Великого, а також встановлений в XI ст. культ Св. Георгія (хрещене ім'я князя Ярослава Мудрого). Щоправда, прагнення ідеологічної незалежності України-Руси від Візантії у посіданні митрополичого престолу рідко було реалізоване – лише двічі усупереч традиції замість грека чи болгарина там опинявся вчений-автохтон – *Іларіон* (1051-1054) та *Климент* (Клим Смолятич, 1147-1155).

3.2. Архітектура, мистецтво, музика. Християнство дало нашій землі культ Софії – Премудрості Божої. Мудрість, а з нею віра, надія, любов – визнані християнські чесноти. Та суть поняття Софії має планетарний характер – то Премудрість Божа, що нею вчинений і держиться Світ. Візантійська ідея проросла в Русі-Україні Храмом, що є втіленням Світового порядку. Так християнізація стимулювала розвиток архітектури. Будують храми трьох типів: хрещаті¹¹⁶; базиліки; ротонди¹¹⁷.

Найдавнішими були дерев'яний храм св. Іллі в Києві та споруджена на місці поховання св. Бориса і Гліба церква у Вишгороді під Києвом. Та вже за князювання Ярослава Мудрого митрополит Іларіон зміг звернутися до пам'яті вінценосного князя-попередника Володимира: “Восстань і увіди град величчю сяющ”. Князь Ярослав заслуговує рангу святості не менше, ніж його батько. Адже, на відміну від мурованої за Володимира

¹¹⁵ Ярослава Мудрого називали “тестем Європи”. Подружні пари: Гаральд, конунг і шведом король Норвегії та Єлизавета; угорський король Андрій I та Анастасія; французький король Генріх I та Анна.

¹¹⁶ Рівнораменний грецький хрест у плані, один великий та чотири менші куполи зусібіч.

¹¹⁷ Романські церкви-фортеці округлі у плані з вузькими отворами-бійницями в товщі масивних стін.

церкви Святої Богородиці (989-996), званої Десятинною¹¹⁸, Ярославова Софія Київська стоїть донині.

До часу побудови Софійського собору Десятинна церква була кафедральним храмом, де проголошував проповіді митрополит Іларіон. Оновлена Ярославом Мудрим по пожежі (1017), вона простояла до землетрусу 1230 року. Через десятиліття святиня впала від тлуму киян, що шукали захисту від татар на її хорах, поховавши навек своїх прихожан від наїзників Батия (1240). Священні руїни не наважився порушити митрополит *Петро Могила*. Він звів у південно-західному куті церкву св. Миколи. У 1824 році московський архітектор *Василь Петрович Стасов* (1769-1848) розібрав руїни і збудував церкву у чужому для української традиції імперсько-російському, т.зв. “візантійсько-руському” стилі. Він обіпер частини стін на старі підвалини, знищивши характерну для княжої доби кладку стін. На щастя попередньо були проведені археологічні дослідження руїн. Збережений від Володимирового храму шматок фрескового малярства із фрагментом лику невідомого молодого святого (бачимо лиш широко відкриті очі) за художньою досконалістю дорівнює восковому малярству (техніка *енкаустики*) ранньохристиянського фаюмського портрету. Донищено храм за войовничого атеїзму.

Фотоальбом довоєнного Києва є свідченням тотального нищення комуністами його святинь. Із світлин постають численні храми стерті в “лагерную пиль”. Визначною архітектурною пам’яткою був головний храм Києво-Печерської лаври – збудована князем *Святославом Ярославовичем*, багато оздоблена мозаїками і фресками церква Успення Пресв. Богородиці (1073-1078). Споруда знищена більшовиками в часі другої світової війни ХХ ст. Під її руїнами мощі подвижників православної церкви, а між ними ігумена монастиря – св. Теодозія Печерського.

Не менш трагічна доля судилася збудованому за князювання онука Ярослава *Святополка Ізяславовича* (1108-1113) Михайлівському Золотоверхому собору київського Свято-Дмитрівського монастиря. Монастир піднісся на священній Перуновій горі. Собор прикрашали мозаїки й фрески, у створенні яких брав безпосередню участь геніальний художник *Алімпій* (кінець XI-XII ст., учень Теодозія Печерського). Тепер на руїнах знищеного в 1930-х рр. за народні гроші збудовано імітацію давньої пам’ятки. Більшість безцінних фрагментів внутрішньої оздоби, врятовані завдяки мужності реставраторів і мистецтвознавців в часи сталінщини,

¹¹⁸ Довжиною 45 м, а шириною – 35,5 м, із метровими мурами і 2,5-метровими підвалинами тринадцятьма двадцятьп’ятибанна споруда була прикрашена численними колонами з пишними різьбленими капітелями, декоративними плитами, долівковими кахлями із тризубами, настінними мозаїками (досконалістю перевершували софійські) та фресками.

тепер переховуються у Росії (16 мозаїк, фресок та їх фрагментів). Зокрема, мозаїка із зображенням молодого воїна св. Дмитра Солунського є окрасою колекції Третьяковської галереї (Москва)¹¹⁹. Тепер із великим трудом у храм повернуться три його фрески з Російського музею (Петербург).

Найстародавніший збережений храм княжої України-Руси – Спаський собор у Чернігові, збудований у 1036 році князем *Мстиславом Володимировичем* і відновлений у 1678 році.

Особлива прихильність Божого Провидіння спочила на будівлі Софії Київської – найвидатнішої пам'ятки староукраїнської архітектури. Її омили нашість, воєнні лихоліття, природні катаклізми і зла воля безбожних вандалів. Вистояла. Змінюючи зовнішній декоративний убір, зберегла традицію давньоруського мурування й оздобу в неторканій первозданності.

Возведено було кілька храмів, присвячених Софії: для Києва (1037-1067); Новгорода (1044-1056); Полоцька (1045-1050). Термін будівництва (Київська Софія зводилася найдовше) свідчить про те, що саме храм у Києві мав стати нарижним каменем ідеології державності України-Руси.

Виготовлення кольорової смальти для мозаїк храму потребувало застосування складних технологій скловаріння. Є підстави вважати, що вже у ті часи знали як виготовляти кристаль. Свинцево-кременієва маса з різним забарвленням була звичним матеріалом до виготовлення намиста, поручиц, посуду, віконного скла (блоней), застосовувалася для поливи дрібних речей (писанок, іграшок). Із майстерні Києво-Печерської Лаври походить керамічна плитка та смальта для храмів.

Як результат титанічної праці постала мозаїкою-оберегом на апсиді Софійського собору **Оранта**¹²⁰ – Нерушима стіна перед хаосом, стихіями, кочовими навалами. Це священне зображення із молитовно зведеними долінями є прикладом органічної трансформації жіночого божества праукраїнців у культ Богородиці. Дохристиянська і християнська Оранта – то опікунка людського роду, Мати Божа оріїв-рільників-українців-антів.

¹¹⁹ Московські музейники здійснили нерівноцінний обмін шедеврів на ряд картин кінця XIX ст. Тоді, в умовах цілковитої залежності від “старшого брата”, українці не змогли опиратися одвертому грабунку.

¹²⁰ Слово “Ор-Анта”, як і українські лексеми “ір-ій” (вирій), “в-ір-ити” (віра), “Іор-і” (орій), “Ор-ися” (Оринка) містять давній архетипний односкладовий корінь “ор”. Слово “orare” у перекладі з латинської значить молитись. Порівняємо: російською “орать” – кричати (голосно молитись), українською “орати” – натхненно обробляти землю (у праці пізнати Бога).

На зорі княжого періоду (X ст.) почався розвиток духовної професійної музики – старокіївського церковного знаменного¹²¹ співу (окреме відгалуження православного богослужбового співу східної християнської Церкви). На ранньому етапі – то церковна **монодія** (одноголосся). Ґрунтом до її розвитку послужила музична культура дохристиянських богослужінь із культовими звичаями ведення танків та хорового співу, про який, як про “вражаючі слух звуки”, захоплено відгукнувся мандрівник X ст. *Аль-Масуді*¹²². Фрески Софії Київської, особливо розміщені на стінах, що ведуть на хори собору, подають яскраві картини побуту князя Ярослава Мудрого¹²³. Письмові пам’ятки доводять обов’язковість при князівських дворах капел музикантів, танцюристів, акробатів, яких на кшталт візантійських акторів називали скоморохами. Розвивалася інструментальна музика, як необхідний атрибут двірської культури – при бенкетуванні, на полюваннях та під час військових походів. Легендарною популярністю користувався оспіваний у “Слові о полку Ігоревім” *Боян*¹²⁴, що його покладені на живі струни “вещіє персти” самі князям “славу рокотаху”. Близько XII ст. язичницьке музичне мистецтво поступилося християнському, яке вже віддавна існувало поряд із ним на цих теренах. Болгарський чорноризець *Храбр* (кін. IX – поч. X ст.) свідчив про віднайдення *Костянтином Філософом* (827-869, прибрав ім’я Кирило) під час відвідин у 60-х рр. IX ст. Корсуня писаних руськими буквами Євангелія і Псалтирі. Наявність Псалтирі свідчить, що більш як за 100 років до введення християнства існували руські тексти **псалмів** (від гр. Psalmos – хвалебна пісня зі Старого Заповіту. Їх 150. Автором був давньоєврейський цар Давид), що використовувалися при богослужіннях для проголошення і співу.

3.3. Писемність. Слідом за християнством у Русь прийшов алфавіт. Творцем його був св. Кирило, в миру Костянтин, що разом із братом *Мефодієм* переклали слов’янською церковні книги до богослужіння, створили слов’янський обряд. Брати народилися у м. Солуні в першій половині IX ст., одержали християнське виховання і хорошу освіту. Гіпотеза про

---

¹²¹ Слово “знаменний” походить від “знам’я” – знак. Знаменний вид нотації – графічне зображення ряду знаків ідеографічного типу (кожному знаку відповідала ціла поспівка чи склад), розраховане на запам’ятовування мелодії та її усну передачу з елементами імпровізації. Знаменну нотацію не розшифровано досі.

¹²² Під тим іменем в арабській літературі відомий подорожній з Багдада Абуль Хасан Ібн-Хусейн.

¹²³ Поряд із флейтистами, сопілкарями, арфістами, музикантами на струнних смичкових інструментах у знаменитій фресці “Скоморохи” бачимо зображення органу.

¹²⁴ Реальна історична особа (друга пол. XI - поч. XII ст.), ім’я якої згадується у графіті на стінах Київської Софії. Був виконавцем власних авторських славильних пісень князям.

слов'янське походження батька пояснює знання ними слов'янської мови ще з дитинства. Згодом Костянтин викладав філософію в університеті Царгорода; Мефодій, до постриження у ченці в одному з монастирів у Битинії (Мала Азія), працював державним урядником серед слов'ян. У 860 р. брати проповідували перед хозарами на півдні України над Чорним та Каспійським морями. Місійним центром обрали Корсунь (Херсонес), де Кирило знайшов Євангеліє і Псалтир, писані руськими письменами. Це утвердило Кирила на думці, що всіма мовами можна славити Господа. Упорядкування слов'янського письма Кирило та Мефодій здійснили близько 855 р. (за іншими даними 863). Автор слов'янської писемності спочив у соборі Сан Клементе на пагорбі Челіо в Римі.

За сказанням “*О письменах*” чорноризця Храбра довідуємося, що **кирилиця** змінила наприкінці IX ст. письмо, що побутувало у двох видах.

1) “**Черти і ризи**” (примітивні піктографічні й облікові знаки) виникло близько середини I тис. Воно являло собою риси і зарубки для датування (терміни організації землеробської діяльності та дозвілля), маркування (родові, племінні, особисті знаки власності чи приналежності) тощо. Реліктовість запису зберігає своєрідна бухгалтерія полонинського господарства¹²⁵. 2) **Відміна грецького і латинського алфавітів для запису складних текстів**. Ним русичі підписували договори з Візантією (911-912; 944-1945). Він був без “устроєнія”, себто непристосований до фонетики слов'янської мови і тому не передавав багатьох звуків. Використання слов'янами такого письма підтверджує виявлена на одній із апсид Софійського собору у 1960-х рр. археологом С.Висоцьким т.зв. “софійська абетка” (графіті).

Нова релігія принесла відмінну від народної (розмовної) книжну мову, що була сформована на основі староболгарської. У богослужбовій практиці вона збереглася як церковнослов'янська, а в освіті та грамоті упродовж віків трансформувалася в українську книжну мову.

3.4. Література. Християнізація Русі стимулювала розвиток книжного знання. В “*Ізборнику Святослава*” (1073)¹²⁶ значення освіченості й читання книг визнане настільки ж важливим, як “*для воїна зброя й для кора-*

¹²⁵Реваш (відлупок) – дощечка, складена з двох частин: великої (колода) і меншої, власне “відлупка”. Останній ватаг віддавав господареві. На реваші зазначалися кількість овець, як і кількість надоюваного молока від кожної вівці окремо при контрольному доїнні “на міру” (реваш опускався у молоко і на ньому робили зарубку). На отару і на молоко були окремі реваші. З відлупком господар ішов по молоко, перевіряв кількість поголів'я.

¹²⁶Книга виготовлена на замовлення князівської родини Святослава Ярославовича і містить ряд мініатюр великої історичної та художньої цінності (зокрема, портрет сім'ї замовника).

бля вітрила”. Внутрішнім фактором зростання інтересу до книг була сама християнська ортодоксія (від гр. “мислю вірно” – неухильне додержання певного вчення, поглядів), згідно з якою не допускалося жодне відхилення від християнського віровчення, сформульованого у богослужбових книгах, настановах соборів тощо. Відповідно до християнської ортодоксії Бог недоступний для пізнання, але відкриває себе людям. Це одкровення міститься у Святому Письмі, Біблії, тлумачення яких є основним шляхом богопізнання. Велику частку літератури XI - першої третини XIII ст. становили перекладні пам’ятки, 40% яких припадало на три твори: Євангеліє; Апостол (Книга Діянь Апостольських та листи Апостольські); Псалтир. Безпосередньо пов’язані з богослужбовою практикою були **Парамійники** (збірки читання Старого заповіту), похвальні слова християнським святим та святкам, повчання різних авторів, **апокрифи** (те, що не увійшло до канонічних текстів). Своєрідною “масовою” літературою Середньовіччя стала **агіографія** (гр. агіос – святий, графіо – пишу) – життя святих. Близькими за змістом до агіографічних творів були **патерики** (збірники оповідань про життя пустельників із повчальними сентенціями різних авторів). Відомими були також *Буквар* та *Часослов*. Основним джерелом уявлень про будову Всесвіту стали *Шестодневи* (розгорнуті коментарі визнаних християнських філософів до перших розділів Біблії)¹²⁷; про спосіб життя тварин, властивості рослин і мінералів – *Фізіолог*. Набула поширення географічна література – *“Християнська топографія Косьми Индикоплова”*. Віддаленість як від центру православ’я Константинополя, так і від Єрусалиму сприяла написанню численних *“Хождєній”*. Одне із найбільш давніх *“Житъє і хождєніє Даниїла, Руськія земля ігумена”* (початок XII ст.) подає опис подорожі до Палестини. Переклади висловлювань античних авторів (*“Пчели”*; *“Мудрости Менандра”*), праць отців церкви та історичних творів – *Хронік Малали* (VII ст.) та хронографа *Никифора* (792-828) доповнюють спектр середньовічної наукової літератури. Крім історичних хронік популярною була перекладна світська белетристика: повість Йосифа Флавія *“Іудейська війна”*, пригодницький роман *“Олександрія”* (життя і подвиги Александра Македонського), *“Сказання про троянську війну”*.

Усі жанри літератури України-Руси подібні до візантійських, які служили за зразок до наслідування. Однак розвивалася й оригінальна літературна творчість. Цьому сприяло те, що в слов’ян була власна, не запозичена з Візантії система шкільної освіти. Початки оригінальної давньоруської літератури губляться у дохристиянських часах. Сліди героїчного

¹²⁷ “Шестоднев” Іоанна Екзарха містив відомості про “природу” людини на основі праць Арістотеля, вчення про “душу”.

еносу предків відчитуємо у єдиному збереженому творі – “Слові о полку *Ігоревім*”. Його відпис XV-XVI ст., випадково знайдений в кінці XVIII ст. і виданий, згорів (1812). Оповідь про похід князя Новгород-Сіверського на половців (1185) містить промовисту характеристику середньовічних воїнів¹²⁸, уявлення про прадавній символічний світогляд. Окрім “Слова”, створеного на терені України, до оригінальної літератури належать *проповіді Луки Жидята, Феодосія Печерського, Кирила Туровського, “Пам’ять і похвала Володимирові” Якова Мніха*; збірка оповідань про києво-печерських подвижників “*Патерик Печерський*”.

Літопис (літо-пис) – історичний твір, у якому найголовніші події писані у хронологічній послідовності (по роках). Систематичне літописання розпочалося в XI ст. і тривало аж до початку XVIII ст. Дійшли окремі частини цієї своєрідної енциклопедії знань у багатьох списках. Він складається із багатьох різночасових вставок, записів, що в сукупності творили **літописні зведення**. Перше таке достеменно відоме зведення складене із окремих статей церковного характеру, більш ранніх записів, переказів і легенд наприкінці 1030-х рр. у м. Києві. Воно зветься *Найдавнішим*. Наступне зведення, писане чорноризцем *Никоном* (+1088), за місцем творення¹²⁹ одержало назву *Києво-Печерського*. Високоосвічена особистість своєї доби, Никон не лише накреслив систематичну історію свого народу, вперше систематизувавши попередні записи, але й сумлінно переповів народні перекази. Йому належить історична версія, згідно з якою хрещення Володимира Святославовича відбулося не в Києві, а в Корсуні; оповідь про те, як княгиня Ольга, перебуваючи із візитом у Візантії (957) “переклюнула” візантійського імператора¹³⁰; “Сказання” про заснування Києво-Печерського монастиря. По смерті Никона праця безіменних книжників у 1090-х рр. увітчалася появою *Початкового літописного зведення*. Близько 1113 р. монастир став місцем народження непересічного літописного твору, названого за його першими словами “*Повість временних літ*”, де виклад подій доведений до 1100 року. Він відомий у двох основних редакціях: Лаврентіївському (1116) та Іпатському (1118) списках. Авторство «*Повісті*» приписують ченцеві печерського монастиря Нестору. Сімнадцятирічним (бл.1073) пострижений у ченці та згодом висвяче

¹²⁸ “Вони – свідомі хлопці (кметі); під трубами словиті; під шоломами злеліяні; кінцем списа вигодувані; шляхи їх відомі; яруги знайомі; луки в них натягнені; сагайдаки отверті; шаблі нагострені; самі скачуть, як вовки-сіроманці в полі, шукаючи собі честі, а князеві слави”.

¹²⁹ По смерті Ярослава Мудрого 1054 р. новим центром давньоруського літописання став незадовго перед тим заснований Києво-Печерський монастир.

¹³⁰ За переданням, нібито княгиня, взявши басилевса Константина VII (Багрянородного) у хресні батьки, уникла нав’язуваного їй і небажаного для Русі шлюбу із ним.

ний у дякони, сорок літ до смерті цей талановитий мислитель провів у монастирі. Своїм подвижництвом він довів необхідність осягнення глибини “книжної” мудрості: *“Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина”*. Свій письменницький хист Нестор виявив у ряді церковно-житійних творів¹³¹. Як і попередники, у літопис ввів численні оповіді з усної поетичної творчості: похід 945 р. княгині Ольги на землю древлян та спалення Іскоростеня; переказ про білгородський кисіль¹³². Із приходом на княжіння **Володимира Мономаха** (1113) “Повість” зазнала редакційних виправлень, а літописання продовжилося у Видубицькому монастирі. Тут у канву літопису була введена патріотична промова Мономаха¹³³ і текст знаменитого “Повчання” Володимира Мономаха дітям. Складений 1200 року у Видубицькому монастирі *Київський літопис* став продовженням “Повісті” (1117-1198). Це – зведення окремих писемних пам’яток, що побутували на південноруських теренах, упорядковане ігуменом **Мойсеєм**. Виклад напружених подій майже цілого століття (1201-1292) передає *Галицько-Волинський літопис*. Тканину цього високохудожнього історичного повісткування складають дві частини. У першій з величуются діяння фундатора Галицької землі князя **Романа Мстиславовича**¹³⁴ та його спадкоємців. Друга творилася в колі освіченого Володимиро-Волинського князя другої половини XIII ст. **Володимира Васильковича**.

Літописи – енциклопедія життя України, запорука її незалежного розвитку. Із здобуттям державності стало можливим їх прочитання сучасною літературною українською мовою¹³⁵: **ЛІТОПИС РУСЬКИЙ / Пер. з давньорус. Л.С.Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.**

¹³¹ Життєписи князів Бориса і Гліба, печерського ігумена Феодосія.

¹³² Зварили жителі обложеного печенігами Білгорода (нині с. Білгородка Києво-Святошинського району на Київщині) і, сховавши у криницю, переконали нападників у тому, що сама земля їх годує.

¹³³ Була проголошена князем перед дружиною Святополка Ізяславовича: “Дивно мені, дружино, що коня дехто жаліє, яким оре хто-небудь. А сього чому не розглянете, що стане смерд орати, а полочанин, приїхавши, ударить смерда стрілою, а кобилу його забере. А в оселю в’їхавши, забере жону його і дітей, і все майно візьме, то коня ти його жалієш, а самого чому не жалієш?”

¹³⁴ Онук Володимира Мономаха по припиненню роду Ростиславовичів був покликаний на княжіння (1177), об’єднав Галицьке та Володимирьке князівства й загинув у бою під Завихвостом (+1205), у Польщі.

¹³⁵ У європейських державах переклади національних літературних пам’яток здійснені у минулих століттях. Леонід Махновець віддав справі 30 літ життя.

4. Пізнє середньовіччя на українських землях.

4.1. “...І розідралась земля Руська”. Бодем відлунне літопис, як провадить оповідь про час феодальної роздробленості Русі – переддень Батишового побоїща. Однак поліцентричність державного устрою України-Руси у XII-XIII ст. не порушила загальної єдності території, цілісності духовної та матеріальної культури. Країна мала єдине законодавство та систему церковної організації. Бачимо, що були у наявності усі необхідні елементи загальнооруської державності.

З середини XII ст. внаслідок розвитку феодального суспільства відбувся процес поступової втрати Києвом ролі політичного центру. Володимир Мономах та його син *Мстислав Володимирович* (+1132) були останніми київськими князями, які стримали спроби місцевої знаті відмежуватися від влади центру. Причиною порушення державної єдності стало зростання великого феодального землеволодіння особливо у його вотчинній (вотчина – володіння, що переходить у спадок від покоління до покоління) формі. Економічний прогрес та піднесення культури посилювали відцентрові тенденції і обумовили появу на тлі Великокняжої держави півтора десятка удільних князівств. Змінився адміністративно-територіальний устрій України-Руси: перерозподіл земельних володінь визначив сталі межі територій, що вже не співпадали із кордонами східнослов'янських племінних союзів і князів. Влада і управління в землях-князівствах будувалися на принципі феодальної залежності. Перші феодальні вотчини, що з'явилися наприкінці XI ст., були переважно князівськими. Домен (князівське володіння) включав волості, замки, погости, поля, мисливські, рибальські та інші угіддя. Особисті, тобто доменіальні, володіння князя розміщувалися окремими комплексами у межах феодальних земель-князівств. Поряд із ними були володіннями інших власників, коло яких поступово зростало. Джерелами збільшення числа земельних та інших володінь боярства були князівські надання, купівля та насильницьке захоплення общинних земель. Значні площі місцева знать посідала віддавна, бо ж походила з числа племінної аристократії. Осередками феодальних князівських і боярських господарств були “двори” по містах та в селах. То були цілісні комплекси житлових і господарських споруд, що становили самостійні осередки виробництва. Очоловав адміністрацію вотчинного господарства **вогнищанин** із підпорядкованими йому тиунами, сільськими та ратайними старостами, які наглядали за роботою селян і ремісників. Сільське населення поділилося на окремі категорії: вільні господарі, **закупи** (ті, що потрапили в боргову залежність до феодала і любов'язувалися повернути одержану від нього позичку – “купу”), **смерди** (державні та князівські доменіальні селяни), **холопи** (раби).

Управління у містах з прилеглими до них волостями в межах удільних князівств здійснювалося князівськими **посадниками** з числа місцевих бояр, що виконували судово-адміністративні функції¹³⁶.

Посадництво поступово перетворилося на самостійний орган місцевого управління. Спираючись на підтримку місцевого боярства, правителі давньоруських князівств проводили **суверенну** (незалежну) внутрішню політику – адміністративне управління і судочинство на місцях. Князі розв'язували також питання війни і миру, укладали політичні угоди з правителями сусідніх земель. Князі з'їздилися на снєми, де вирішалися актуальні для багатьох давньоруських земель питання. Часто на тих зборах йшлося про урегулювання конфліктів із половцями, про відбиття беззупинної агресії зі сторони степу. У Київській землі встановилася колективна форма правління, а Київський стіл був об'єктом притягання для багатьох феодальних коаліцій. Так, залишаючись відносно єдиним державним організмом, Русь являла собою у часи феодальної роздробленості федерацію (союз) феодальних земель-князівств.

Утвердження феодальної роздробленості на Русі не спричинило її кризи, що призвела б до занепаду держави. Натомість ця епоха характеризувалася високим рівнем продуктивних сил і феодальних виробничих відносин, піднесенням міст і розквітом давньоруської культури, ремесел, торгівлі. З Галичини на північ везли каравани з сіллю, а новгородські та ростовські купці доставляли на Волинь вироби з хутра. Основу трудового люду населення міст становили висококваліфіковані ремісники (бл. сотні спеціальностей), що селилися компактними групами за фаховою ознакою. Працювали вони на замовлення і на ринок. Великим попитом, зокрема, користалися вироби київських зброярів та ювелірів. Були відомі численні технічні прийоми виготовлення й оздобу виробів із коштовних металів – *зернь* (бурульки-краплення на поверхні виробу), *скань* (випаювання виробу з найтоншого дроту), *філігрань* (дрібножолобковий та тиснений орнамент), *рисунок черню* (оксидування), техніки *перетинчатих емалей* та карбування, інкрустація¹³⁷. Знахідки скарбів свідчать про однорідність у золотарстві з огляду техніки і стилю всієї княжої України.

Дуже пошвавилася містобудівництво. Більшість відомих архітектурних пам'яток споруджено саме в цей період в стольних градах удільних князівств – Чернігові (Успенський собор Єлецького монастиря та Іллінська церква); Переяславі; Галичі (блокам'яний Успенський собор та церква

¹³⁶ Нагляд за збором данини та її розподілом, стягування штрафів і податків на користь князя.

¹³⁷ Жінки із заможних родин носили золоті колти з перегородчастою емаллю, персні, випаяні з найтоншого дроту (скань), срібні чернені браслети. Бідніші задовольнялися скляними браслетами і дешевими прикрасами, що імітували коштовніші оздобы.

са Паптелеймона (бл.1200)); Білгороді (соборна церква святих Апостолів). Тільки у Києві збудовано і поновлено 19 кам'яних будівель: церква Спас на Берестові (1125), Богородиці Пирогощі на Подолі (1136), Кирилівська церква (1146).

Як до Києва вперше підійшли загони монголо-татарського війська під проводом хана **Менгу** (1239), то настільки були вражені красою і величчю міста, що пропонували мешканцям здати його без бою. Не діставши на те згоди від киян відійшли, сплюндрувавши навколишні села. Прихід завойовників із основними силами Чингісханового онука Батия через рік мав страшні наслідки: по облозі Київ внавіч і був підданий небаченому досі спустошенню. Від розореної столиці, полишаючи руїни і братські могили шиблих насильницькою смертю людей, орди рушили на Галичину і Волинь. Захопили Колодязин, Кам'янець, Ізяслав, зруйнували Володимир і Галич. Спустошивши Південно-Західну Русь, Батий повів свої полчища на Польщу, Чехію, Угорщину, Трансільванію. Розгром 9 квітня 1241 року у битві біля Лігниць (біля Вроцлава) польсько-угорських військ та тевтонських лицарів, поразка війська угорського короля Бели IV поставили перед катастрофою західну цивілізацію. Однак, знекровлена через героїчний спротив русичів орда, сягнувши кордонів Італії, повернула назад. Західна Європа була врятована. У тому полягає всесвітньо-історичне значення боротьби Руси-України та інших народів проти монголо-татарських завойовників.

4.2. Доба Передвідродження. То час культури пізнього Середньовіччя України від кінця XII до XV ст. включно. Його умовно поділяють на два підтинки: кінець XII-XIV ст. – об'єднане Галицько-Волинське князівство утвердилось у світі; XV ст. – руські землі потрапили під вплив держав-сусідів. Великому князівству Литовському до 1569 р. належали Волинь, Брацлавщина, Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина¹³⁸. Польщі – Галичина і Західне Поділля. Хоч українські князівства у Великому князівстві Литовському поступово ліквідовувалися і на їх місці були створені воєводства, проте вони й надалі зберігали свою автономію. Українська знать (князі, боярство, шляхта) не обмежувалися в правах. Її представники входили до великокнязівської ради і центральної адміністрації. Православна церква мала провідне становище, а українська мова була основною в державному управлінні. Це давало українському громадянству почуття, що воно має власну державу. Велике князівство Литовське називають ще Литовсько-Руською державою. Та стан спокою був регресивним для української культури: *“То ж, коли комусь здається, що він стоїть, нехай уважає, щоб не впав”* (До коринтян 10:12).

¹³⁸ У 1500-1618 рр. входила до складу Московської держави.

Як розвиток Середньовічної Української держави перепинила Батиєва навала, культурно-політична вісь змістилася на захід: формувалася могутня Галицько-Волинська держава, до складу якої увійшла більша частина південноруських земель. На тлі періоду виділяються міста: Володимир, Белз, Кременець, Луцьк, Пересопниця, Берестя, Дорогобуж (Волинь); Перемишль, Звенигород, Галич, Теревовль (Галичина). Мале число збережених пам'яток на західноукраїнських теренах спростовує упереджене твердження дослідників про відсутність в українській культурі елементів панівних на той час загальноєвропейських стилів: романського в X-XII ст. (лат. romanum – римський); готичного в XIII-XV ст. (франц. gotique – від готів, назви племені). Столиці Галичини стали осередками, у яких, за визначенням мистецтвознавця *Миколи Голубця*, “західноєвропейська культура перемагає східну”. Переходовим містком, що наблизив українську культуру передвідродження до східної киево-чернігівської традиції були Волинські землі. З Володимиром-Волинським пов'язана визначна пам'ятка XI ст. – т.зв. *молитвенник Гертруди*¹³⁹, або “*Триська псалтир*” (1078-1087)¹⁴⁰, до якої було долучено кілька виконаних у місті мініатюр.

Об'єднавчий процес в Галичині тривав від кінця XI ст., коли за рішенням княжого з'їзду у Любечі (1097) удільні князівства одержали діти *Ростислава Володимировича*¹⁴¹: *Володар* (1092-1124) – Звенигородське; *Василько* – Теревовлянське; *Рюрик* (+1092) – Перемишльське. *Володимирко Володарович* (1104-1124) – став першим князем Галицького об'єднаного князівства. Продовжив справу батька його син *Ярослав Осмомисл* (1130-1187). І хоч на онуці *Володимирі Ярославовичу* рід Ростиславовичів припинився (+1199), творення Галицько-Волинської держави тривало. Об'єднав землі Роман Мстиславович (1199), який зумів стати одним з наймогутніших правителів свого часу. Він примусив бояр визнати себе за самодержця. Після його загадкової смерті (+1205) Галицько-Волинські землі знов були втягнуті у вир міжусобної боротьби.

У суспільно-політичному житті земель Галицько-Волинської Русі велику вагу мало боярство, що фактично розпоряджалося князівським столом, запрошуючи і усуваючи князів. І, як пише літопис, річ нечувана доти на Русі: бояри малолітнього сина Романового “*Данила князем назвали, а самі землю тримали*”. При владі опинився боярин *Володислав Кормильчич* (1213). Від 1219 року, віддавши за *Данила I Романовича* (1201-1264) доньку, Галичем правив *Мстислав Удатний* (+1227).

¹³⁹ Гертруда – мати Ірени, дружини князя Ярополка.

¹⁴⁰ Зберігається у церковній бібліотеці м. Чівідале в Італії.

¹⁴¹ Онук Ярослава Мудрого, ізгой, князь без територіального уділу.

Небезпека монголо-татарського нашествия приневолила руських князів до визнання Данила Галицького найсильнішим серед них правителем. Так Батисве лихоліття Київ зустрів під рукою Данилового ставленика – воеводи Дмитра. В час поразки Данило Галицький виявляв залізну волю. Коли після падіння Києва “крамольне” галицьке боярство розв’язало міжусобну феодальну війну, він зумів дати лад у захоплених без його дозволу Бакоті із Пониззям¹⁴² та в Перемишльській землі. Жорстоко покарав він славнетного співця-дружинника *Митусу*¹⁴³, який підтримав заколотників. У битві під Ярославом (17.08.1245) Данило Галицький зламав боярську опозицію, а з нею й плани польських та угорських феодалів панувати в Галичині. Зважився він і на відчайдушний політичний крок: одержавши розпорядження ординської адміністрації віддати Галич, наприкінці 1245 року був у монгольській столиці Сараї і домігся підтвердження своїх прав на Галицько-Волинське князівство. Вже по семи роках Данило потрощив орду *Куремси* на Волині й покарав за зраду Болоховські городи (1252)¹⁴⁴. Прийняттям корони в Дорогичині (1253)¹⁴⁵ він ствердив свою перемогу перед західним світом. По 26 літах успішного Данилового князювання, влада перейшла у спадок його нащадкам¹⁴⁶. По загибелі від татаро-монголів його правників *Льва II Юрійовича* та *Андрія* завершилася пряма династія по чоловічій лінії Київських Мономахів. І хоч по тій трагічній події галицький стіл посів *Юрій II* (1323)¹⁴⁷, та у володимирському замку боярин Лев Данилович подав йому чашу з отруєним медом...

4.3. Культура Галицько-Волинського князівства. Західні землі України зберегли і розвинули традиції Княжої України-Руси, створивши тим основу для подальшого розвитку національної культури. Джерельною основою до осягнення культури Галицько-Волинської держави є пам’ятка другої пол. XIII ст. – Галицько-Волинський літопис. Відповідно

¹⁴² Пониззя – історична географічна область у IX – пол. XIV ст. між Південним Бугом і Дністром (територія тепер входить до складу Вінницької та Хмельницької областей).

¹⁴³ За гордість з наказу Данилового тіло співця було розідрано між дикими кіньми.

¹⁴⁴ Болохівська земля, давньоруська історична область, розташована між верхів’ями Південного Бугу і Тетерева, не була зруйнована Батиєм, бо панівна верхівка стала на шлях змови із завойовниками.

¹⁴⁵ Ще у 1248 р. на пропозицію *Папи Іннокентія IV* прийняти корону Данило відповів: “Рать татарская не перестает зле живуще з нами, то какао могу принять венец без помощи твоєй.”

¹⁴⁶ Сини Данила – Лев (+1301) і Шварно (як чоловік доньки князя литовського Міндовга, мав титул Великого князя литовського); онук *Юрій I Львович* (+1308).

¹⁴⁷ Під тим іменем княжив Болеслав Тройденович, син мазовецького князя Тройдена та доньки галицького князя Юрія I Марії (правнучка Данила I Галицького). За дружину взяв доньку литовського князя Гедиміна.

до запитів своєї доби він має яскраво виражений світський характер. *“Другого такого літопису ніде не знайдемо, як не знайдемо такого степу, як наш, ані такої ріки, як Дніпро”* — констатує **Богдан Лепкий**. Невідомі з імені літописці виявили себе небайдужими свідками й блискучими оповідачами історичних подій. За виразністю і силою — це епічний твір. Певно, хтось із його авторів поділяв із дружиною князя Данила Романовича тяготи військових походів. Оповідь починається похвалою князю Романові Мстиславовичу: *“приспопам’ятному самодержцю Руської землі, що побідив усі поганські народи, що ходив у мудрості духу за заповідями Божими, бо він кидався на поганів, яко лев, і був гнівний, яко рись, і нищив їх, як крокодил, і проходив землі, як орел, і був сміливий, як тур”*. Традиція змальовує Романа хоробрим воїном, іменем якого половчанки лякали своїх дітей. Він, мовляв, *“орав литовцями”* замість волів та відкинув пропозицію Папи прийняти католицизм. Із літопису довідуємося про діяльність Данила Романовича, який заснував понад 70 міст, невтомно кріпив монархічну владу та територіальну цілісність держави. Цікавою є оповідь про поїздку князя в Орду, про дипломатичні взаємини з європейським заходом.

На сторінках літопису не побачимо барвистих заставок та мініатюр, зате стріменою переказ про степове евшан-зілля, слід половецького епосу¹⁴⁸. Йдеться про розлуку братів — половецьких ханів Отрока (Атрака) та Сирчана. Перший, перебуваючи з юнацьких літ на службі у грузинського царя Давида Будівничого, зажив слави і багатства. Братові прохання повернутися у рідний край не діяли. Навіть половецькі пісні, співані уславленим піснярем і музикою Ором не зворушили його. І тільки запах зірваного в степу половецькому полину розчулив Атрака: *“Да лучче єсть на своїй землі кістками лягти, аніж на чужині славному бути”*. Цю зворушливу оповідь **Михайло Грушевський** назвав *“чудовою квіткою української поезії”*. Літературний твір чарує більше змістом, ніж формою. Перша частина — Літопис Галицький — була укладена у Холмі, охоплює період до початку 1260-х рр. Друга оповідає про діяння князів волинських — молодшої гілки Романовичів. При княжому дворі розвивалися високі зразки лицарської поезії. Зокрема, у літописі згадуються пісні, присвячені князям Романові, Данилу, іншим можновладцям.

Оскільки князі змагалися із боярством за зміцнення монархічної влади та згуродження територій, головний зміст мистецтва полягав у звеличенні княжої влади. Переважала монументальність та суворість стилю. У місті, що дало назву цілій державі і було її столицею упродовж століття

¹⁴⁸ Поява половецького мотиву не випадкова, адже Данило Галицький був сватом половецького хана Тегака.

(1141-1241) маємо мало матеріальних свідчень. Галич вперше документально згаданий в 898 р.¹⁴⁹ Через місто пролягав знаний торговельний Підгірський шлях вздовж Дністра на Тисменицю, яким транспортували сіль, мед, хутро, зброю. Про давність княжої столиці свідчить археологія. У 1932-1941 рр. центр давньої столиці за 6 км на північ від сучасного Галича, а також могилу князя Ярослава Осмомисла віднайшов археолог **Ярослав Пастернак** (1892-1969). На скелястій Крилоській горі стояв княжий двір, митрополіча палата та Успенський собор, що за розмірами майже дорівнював Софійському у Києві. Тут жив і творив на поч. XIII ст. “премудрий книжник” **Тимофій**, що прибув із Києва. Татаро-монгольська навала знищила близько тридцяти архітектурних пам’яток Галича. Нагадуванням про їх вигляд та оздобу є вже згадуваний храм св. Пантелеймона на околиці сучасного Галича. Хоч дотепер споруда не зберегла своїх перісно романських стильових рис, але її білокам’яна різьба, досконалість пропорцій, чистота малюнку колонок та пілястрів свідчать про своєрідність **Галицької мистецької школи**, відмінної від візантійської традиції. Окрім того схожі до фрескового малярства монументальні постаті Євангелістів на мініатюрах *Галицького Євангелія* (тепер у Москві, в Третьяковській галереї) кінця XIII ст. Фаховість живописців галицької школи доводять розписи костьолів міст Сандомира, Люблина, Кракова, Вислиці і Гнєзна. Відомо, що за Казимира Великого каплицю на Вавелі у Кракові розписав маляр **Владика**. Збереглися *фрески з костьолу св. Трійці в Люблині*. У день завершення роботи над поліхромією храму (день св. Лаврентія – 10.08.1418) її автор лишив підпис церковно-слов’янською мовою і буквами: “...зділан рукою **Андрісво**...”¹⁵⁰. У живому й легкому рисунку стінопису вже відчутний відхід від приписів візантійської непорушності. Фрески доводять, що українське мистецтво мало першорядних малярів, яких в XV ст. не було в цілій західній і північній Європі. Величчю й суворістю простотою вирізняється *ікона Волинської Богоматері Одігітрії* (Провідниці) з Покровської церкви (бл. 1289) (Музей українського мистецтва Києва). Чіткий силует Марії у темно-червоному мафорії притягує увагу до її скорботного лику, а погляд очей, писаних із ледь помітною асиметрією, кличе до жертвовної офіри за рідний край.

Наступна столиця після Галича – Холм (тепер м. Хелм у Польщі) зберегла від княжих часів тільки останці двох веж та у літописі ім’я скульптора **Оврія**, що оздоблював церкви.

¹⁴⁹ Знайдена у записках анонімного угорського хроніста, що описував гостювання вождя Альмуса у Галицького князя під час переселення угорців на рівнинні землі Паннонії.

¹⁵⁰ Художник із таким іменем та прізвищем Рубльов через неповні десять літ створить безсмертну ікону Святої Трійці.

Володимир – значний адміністративно-політичний і культурний центр Волині. Князь Володимир Васильович був великим любителем письменства і талановитим будівничим. Маємо змогу споглядати і нині чіткі заставки зірненого орнаменту Луцького свангелія зі Спаського монастиря (перша чверть XIV ст.) та пишатися збереженими на цій землі у більшому числі архітектурними пам'ятками. Серед них – *башта у Крем'янці*, біля Берестя (1272-1289), яку спорудив “муж хитрий *Олекса*”. Її формам притаманна суворість. Ця риса імпонувала людям, що зазнали жажіть монголо-татарського нашествия. Найвищого вияву вона знайшла в архітектурі *Луцького замку* (бл. 1340): квадратні в плані башти завершені середньовічними зубцями-мерлонами. Вишуканістю виділяються готично оздоблена *Надбрамна башта Луцького замку* та *Василівська церква-ротонда* у Володимирі-Волинському (межа XIII – XIV ст.). Обидві споруди збудовані за князя *Мстислава Даниловича*. Василівська ротонда не має прямих аналогій у світовій архітектурі. Ця лірична “каплиця над гробом баби Анни”¹⁵¹ масштабом та всіма величинами відповідає пропорціям людини. У плані храм являє восьмипелюсткову квітку, в основі кожної із частин якої покладене коло. Існує не підтверджений історичними джерелами місцевий переказ про те, як церква на честь перемоги над хорватами з веління Володимира Великого постала в один день із плінфи, принесеної по одній дружинниками князя (скільки цеглин, стільки воїнів).

Перша згадка про Львів (1256) не є часом його заснування. Ще року 1240, щоб перебути непевний час татарських нападів у Польщі, князь Данило вертаючи з угрів повернув до р. Полці (Полтви) і забрав звідти свою родину. Отже тут існувало княже поселення. За твердженням професора *Петра Курінного*, офіційне заснування оборонної твердині Львова сталося 1253 р. Того року будівництво було завершено Данилом. *Лев I Данилович* (+1301) у 1270 році переніс столицю князівства у Львів. Про архітектурне обличчя княжого Львова свідчать давні імена храмів, присвячені найбільш пошанованим християнською православною традицією святим: св. Миколая, св. Іоанна Хрестителя, св. Онуфрія, св. Параскеви П'ятниці, св. Феодора. Від самих споруд XIII-XIV ст. лишилися хіба основи *Миколаївської* (1264-1340) та фрагменти стін *П'ятницької церков.* Пам'ять про литовського князя *Любарта-Дмитра* (1340) зберіг *дзвін церкви св. Юра* у Львові з його іменем.

Про коштовні прикраси й інсигнії галицьких князів можемо лиш довідуватись із знахідок скарбів та документальних свідчень. Польський король Казимир вивіз із Львова (1340) до Краківської коронної скарбниці

¹⁵¹ Дружини князя Романа Мстиславовича, бабусі Мстислава Даниловича

дві княжі діадеми, золотий престіл, мантію, золоті хрести, з яких один хрест-енколпій містив реліквію – часточку Господнього хреста.

4.4. Культура Галицької землі під чужими королями. 7.04.1340 р., із смертю у Володимирі-Волинському останнього з Романовичів князя Галицько-Волинської держави Юрія II, розпочався час бездержавності. Нещасливого 1340 р. польський король Казимир пограбував Львів, а 1349 року вчинив другий, вже остаточний напад. Почалося існування під чужими королями.

На перший погляд, це не вплинуло на культуру, грандіозний капітал якої живив український народ і був йому духовною опорою на довгі сторіччя руїни: Литва всотувала набутки культури західноукраїнських земель, як колись Рим у звоєнованих ним античних греків. Слід віддати належне Великому князю Литовському, а з 1345 року ще й Руському, *Ольгердові* (1341-1377): відбив Київ й утвердив Київське удільне князівство (1362-1471); посадив княжити Володимира Ольгердовича – засновника роду Олельковичів; у битві під Синіми Водами розбив татар і зайняв Поділля (1363); спалив Москву і відновив Київську Митрополію з митрополитом Григорієм на чолі (1368), лишивши Україні її віру; давньоруські закони, судові звичаї та артикули зібрав у одну книгу, писану українською і назвав її “Статутом князівства Литовського”. За правління Ольгерда руська мова була офіційною мовою Великого князівства Литовського: “Старого ми не змінюємо, нового не впроваджуємо”. Цю лінію продовжив і Великий князь Литовський *Вітовт* (1392-1430), за угодою в Острозі (1392) – довічний правитель Литовського князівства на правах васала Польщі. При його дворі, за свідченням голоуючого шпиталів Тевтонського ордену *Конрада Кібурга*, більше руських, ніж литовців.

Таким був переддень сутінків української культури – XV ст. Від 1339 р. Галицькі землі були власністю Угорської корони. По смерті бездітного Казимира III (+1370) королем Польщі став Людовик Угорський, а по ньому – його донька Ядвіга (1382). Після остаточного приєднання Галичини до Польщі (1385), почалися нагінки на все українське. *Ягайло-Володислав II*¹⁵² з метою асиміляції руської шляхти заснував бурсу для литовських і руських дітей (1409), заборонив проведення йорданського водохрещення в Перемишлі (1414). Від українців було відібрано і віддано полякам одну з найстаріших візантійсько-романських будівель Галицької землі – *собор св. Івана* в Перемишлі (1412)¹⁵³. При цьому з гробниць було викинено похованих українських князів, єпископів і магнатів. Латинники

¹⁵² Князь Литовський 1377-1381, король Польський 1386-1434, основник династії Ягеллонів.

¹⁵³ Споруджений за князя Володаря Ростиславовича, за свідченням польського історика *Длугоша*, в “прегарний спосіб”.

розібрали споруду собору в 1479 році і, обмивши кожен камінь “від схизми” в Сяні, збудували із них пресвітерію католицької кафедри. Ставлення поляків до української культури відтоді незмінно вороже¹⁵⁴. Едлинський принілей урівняв у правах шляхту руську і польську (1430), “Руське право” замінили польським судівництвом (1434), врешті, 1435 р. впровадили в Галичині кріпосне право, доконечно ствердивши його на соймі в Радомі (1505). Коли Європою ширилися свободолюбні ренесансові ідеї, в Україні запанувала узаконена дикість.

Ситуація ускладнилася через відсутність церковної єдності. Латинництво міцніло, обростало єпархіями. На Флорентійському церковному соборі (1439) відбулась злука грецької та римської церков – перша Унія, прийнята митрополитом Київським Ізидором (1433-1458). Та на соборі в Єрусалимі (1443) грецьке духовництво виступило проти унії, відлучивши від церкви усіх її прихильників. Захоплення турками у 1453 р. Царгорода, Молдавії, Сербії, Болгарії довершило упадок церкви грецького обряду. Подія стала межовою для культури України, мала відчутні наслідки в Галичині. А це доводить, що Україна-Русь – складова єдиного вселюдського цивілізаційного процесу.

Література з даної теми:

1. Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Репринт. видання. – К.: Час, 1991
2. Алексієвцев М., Цвіркун В. Історія української культури та її джерела; Типологія української національної культури: київсько-руський (середньовічний) і ренесансно-бароковий (козацький) типи/ Культурне відродження в Україні. – Львів: Астериск, 1993. – С. 9-15; 80-87
3. Більчук М. Міфоепічні традиції Русі-України / Культурне відродження в Україні. – Львів: Астериск, 1993. – С.22-42
4. Історія Русів \ Пер. І.Драча; вступ. ст. В.Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991
5. Історія української культури / За заг. ред. І.Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994
6. Історія української музики. Від найдавніших часів до середини XIX ст. / Відп. ред. М.М.Гордійчук. –Т.1 – К.: Наукова думка, 1989.
7. Історія української та зарубіжної культури. Навч.посіб. / За ред. С.М.Клапчука, В.Ф.Остафійчука. – К.: Вища школа. Знання, 1999

¹⁵⁴ Заміна куполу Перемишльського храму, округлість якої муляла око латинникам, нагадуючи про українське минуле княжого міста Перемишля на недолугу сигнатурку (1998). У XX ст. депортація українців з прадідних земель дала численні приклади знущання над нашими святинами. Про це можна ширше довідатись із книги *Володимира Іванусіва «Церква в руйні»*.

8. Катрій Ю.Я. Пізнай свій обряд. - Нью-Йорк, 1982
9. Корній Л. Історія української музики. – Харків: ред. журналу “Бере- зіль”, 1996
10. Літопис Руський/ Пер. з давньорус. Л.Є.Махновія. – К.: Дніпро, 1989
11. Логвин Г.Н. По Україні. Стародавні художні мистецькі пам’ятки.-К.: Мистецтво, 1968
12. Лозко Г. Українське язичництво.- К.: Укр. центр духовної культури, 1994
13. Мірчук І. Історія української культури. - Мюнхен-Львів, 1994
14. Ноумен Дж.М., Генрі Споглядаючи красу Господа. – Львів: Свічадо, 1995
15. Нудьга Г.А. На літературних шляхах: Дослідження, пошуки, знахідки. - К.: Дніпро, 1990
16. Огієнко І. Українська культура. - К.: Довіра, 1992
17. Очерки истории культуры славян. Науч.изд. \ Ред. кол.: В.К.Волков. – М.: Индраник, 1996
18. Пахаренко В. Незбагнений апостол. Нарис світобачення Шевченка. – Черкаси: Сіяч, 1994
19. Петров В., Чижевський Д., Глобенко М. Українська література / Серія: Підручники. Т.14/15. – Мюнхен-Львів: Український вільний універси- тет, 1994. – С.43-87
20. Ричка В.М. За літописним рядком: Історичні оповіді про Київську Русь.-К.: Рад. школа, 1991
21. Смольський Г. Українське мистецтво. - Львів, 1938
22. Степовик Д. Скарби України. - К.: Веселка, 1990
23. Теорія та історія світової і вітчизняної культури / А.К.Бичко та ін. – К.: Либідь, 1993
24. Теорія та історія світової і вітчизняної культури / Н.Я.Горбач та ін. – Львів: Каменяр, 1992
25. Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993
26. Українська та зарубіжна культура: Матеріали до лекцій. – Львів: Львівська політехніка, 1997
27. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / За ред. М.М.Заковича – К.: Т-во “Знання”, 2000
28. Українська художня культура: Навч. посіб./ За ред. І.Ф.Ляшенка - К.: Либідь, 1996
29. Чубатий М. Історія християнства на Руси-Україні, т.І-ІІ. - Рим – Нью Йорк, 1965

ТЕРМІНИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ: авари; агіографія; алани; анти; апокрифи; венеди; вербальна магія; віче; вогнищанин; волиняни; вотчина; в'ятичі; Галицька мистецька школа; готи; «двір»; дими; дольмєни; домен; древляни; дреговичі; дружина (військо); дуліби; енкаустика; закуп; зарубинецька культура; кам'яні ідоли; кирилиця; кривичі; кромлех; літопис; літописне зведення; мегалітична культура; менгір; монодія; Оранта; ортодоксія; остготи; парамійник; патерик; пеньковська культура; полочани; поляни; посадник; псалми; радимичі; Русь; Руська земля; сармати; сіверяни; скіфи; "скіфський звіриний стиль"; склавини; словени новгородські; смерд; союз племені (племінне княжіння); старокиївський церковний знаменний спів; суверенність; тиверці; Україна; уличі; холоп; хорвати; черняхівська культура; чорноліська культура.

Іменний перелік згаданих у розділі осіб

Августин Аврелій святий;	Адальберт, єпископ;
Аларіх;	Алімпій, іконописець;
Алкуїн;	Аль-Масуді;
Анастасій, басилевс;	Андрій Боголюбський, князь;
Андрій Юрійович, князь;	Андрій, маляр;
Анна, візантійська цесарівна;	Антемій Тралійський;
Аскольд, князь;	Аттіла;
Батий;	Беда Велебний;
Боецій;	Борис і Гліб, святі;
Боснак Роберт;	Боян, співець;
Василій Великий,	Василь і Костянтин, басилевси;
Василько Ростиславович, князь;	Вердум Ульріх;
Вітовт, Великий князь Литовський;	Владика, маляр;
Володар Ростиславович, князь;	Володимир Василькович, князь;
Володимир Великий, Рівноапостольний князь;	Володимир Глібович, князь;
Володимир Мономах;	Володимир Ярославович, князь;
Володимирко Володарович, князь;	Володислав Кормильчич, боярин;
Всеволод, князь;	Всегород, воїн;
Галла Плацидія;	Герберт Арвілацький;
Гоголь Микола;	Голубець Микола;
Готфрід Страстбурзький;	Григорій Богослов,
Григорій Нісський;	Григорій Палама;
Грушевський Михайло;	Дабрагез;
Данило I Романович, князь;	Димитрій Кидоніс;
Дмитренко Микола;	Домінік святий;

Едвард із Меца;
Іларіон, митрополит;
Іоанн Златоуст;
Ісидор Мілетський;
Карл Великий;
Кассія;
Кий, князь;
Кібург Конрад;

Климент, святий;
Костянтин Філософ (Кирило) і
Мефодій, святі;
Курінний Петро;
Лев II Юрійович, князь;
Лепкий Богдан;
Ліндсей Дж.;
Любарт-Дмитро, Литовський
князь;
Марко Поло;
Менгу, хан;

Міндовг, Великий князь Литовський;
Морозенко Нестор, козацький ва-
тажок
Мстислав Володимирович, князь;
Мстислав Удатний, князь;
Нестор, чернець;
Никон, чернець
Огієнко Іван, митрополит Іларіон;
Олександр Олень;
Олексій I Комнин

Ольга, Рівноапостольна княгиня;

Оттон I;
Партицький Олександр;
Пахаренко Василь;
Плифон,
Псевдо-Діонісій Ареопігит;
Роман Солодкоспівець

Ієронім святий;
Іоанн Дамаскін
Іордан;
Ісидор Севільський;
Карл Маргел;
Квінт Тертуліан;
Кирило Туровський,
Климент (Клим Смолятич), митро-
полит;
Костянтин I;
Куремса, хан

Лев I Данилович, князь;
Лев Романович, князь;
Леся Українка;
Лука Жидята;
Людвик Благочестивий;

Марціан Капелла;
Митуса, співець

Могила (Петро), митрополит;

Мстислав Данилович, князь;
Настасій Корсунянин;
Нечуй-Левицький Іван;
Оврій, скульптор
Олекса, архітектор;
Олександр, папа;
Олексій, константинопольський па-
тріарх;
Ольгерд, Великий князь Литовсь-
кий і Руський;
Оттон III, Чудо Світу
Пастернак Ярослав;
Петрарка;
Пруденцій, єпископ
Роман Мстиславович, князь;
Ростислав Володимирович, князь;

Рюрик Ростиславович, князь;
Святослав Ярославович, князь;
Стельмах Михайло;
Сугерій
Теодор Тирон, святий
Теодоріх Великий;
Тома Аквінський
Урбан II
Фів, святий;

Франциск святий
Хлодвіг, король франків;
Шварно Романович, Великий князь
Литовський
Юрій Долгорукий;
Юрій II, князь;
Ягайло-Володислав II, князь Литовський і король Польський;
Ярополк Святославович, князь;
Ярослав Осмомисл, князь;

Святополк Ізяславович, князь
Стасов, В.П.;
Стус Василь;
Теодор Студит

Тимофій, князь
Туровський Кирило;
Феодосій Печерський
Фотій, константинопольський патріарх;
Хлебніков Велеми;
Храбр, чорноризець;
Шекспір;

Юрій I Львович, князь;
Юстиніан I;
Яков Мніх;

Ярослав Мудрий, князь;

**Львівський державний інститут фізичної культури
кафедра українознавства**

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА

Розділ III. Культура Середньовіччя.

Конспект лекцій для студентів 1-го курсу

Уклала:

Олена Мирославівна ПАДОВСЬКА

кандидат мистецтвознавства

**Літературне редагування та коректура – Наталія Недашківська
Технічне редагування і верстка – Борис Корпан**

Підписано до друку 01.11.2001.

Формат 60x80/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Times.

Друк Risograf. Умовн. друк. арк. 1,2. Обл. вид. арк. 1,5.

Наклад - 100. Зам. 11/01

**Видруковано ПП Бодлак
79070, Львів, вул. Хоткевича 42/18
тел. 21-71-16, 35-13-42**